

સ્મૃતિશ્રંષ

અથવા

શાપિત શકુન્તલા

મનઃસુખલાલ ઝવેરી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

‘ ગુજરાતી-કોર્પોરેશન વિભાગ ’

અનુક્રમાંક ૧૪૪૦૭ લગાંક

પુસ્તકનું નામ સ્મૃતિભ્રંશ

વિષય ૮૪૫ : ૨

સ્મૃતિશ્રિંશ અથવા શાપિત શકુન્તલા

મહાકવિ કાલિદાસ પ્રણીત :

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ

ના

સંસ્કૃત પરથી ગૂજરાતીમાં છાયારૂપે અનુવાદ કરનાર

મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

જામનગર.

પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કુંપની

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨.

મૂલ્ય બાર આના.

વિ. સં. ૧૬૮૫

ઈ. સ. ૧૯૨૮

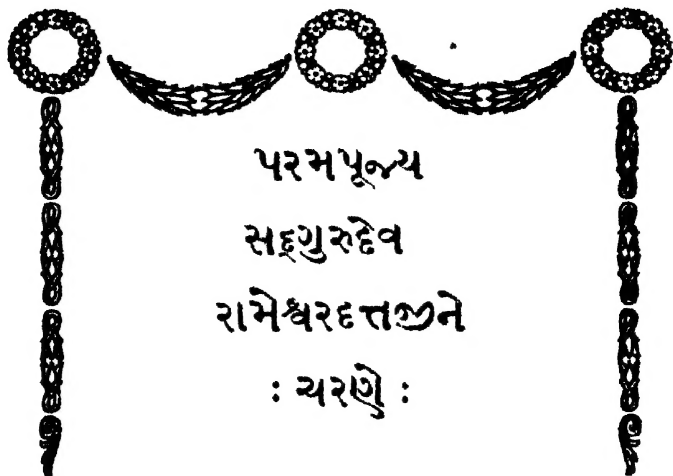
આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૧૦૦૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

સર્વ હકક અનુવાદકને સ્વાધીન

: મુદ્રણ સ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખંડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગજનન વિ. પાઠક



પરમપૂજ્ય
સદ્ગુરુદેવ
રામેશ્વરદત્તજીને
: ચરણે :

જૂનું જ સાર નથી કેં બધું ચે,
નવું નથી કાવ્ય સદા ય નિન્દ્ય;
સન્તો પરીક્ષા કરીને જ ખૂજે,
દોરાય મૂઢો પરબુદ્ધિદોર્યા.

: કાલિદાસ :

: પ્રસ્તાવના :

બખ્ખે હજાર વર્ષ થયાં સાહિત્યાકાશમાં ધ્રુવશા નિશ્ચલ ને સદા પ્રકાશવંતાં રહેલાં શાકુન્તલની વસ્તુસંકલના આજે વીસમીસદીના શિષ્ટ ગૂજરાતીઓને સ્હમજાવવી પડે તેમ નથી. તેનું મનોરમ કલાવિધાન, તેની સચોટ ને પૂર્ણ ઉપમાઓ, તેનું અખંડ માધુર્ય, તેનો અસ્ખલિત રસપ્રવાહ ને તેનું હૃદય— ડોલાવંતું ભાષાલાલિત્ય : એ સર્વે પર આજ સુધીમાં એટલા બધા વિદ્વાનોએ પોતાની કલમને સાર્થક કરી છે કે તેના પર આજે કશું ચે લખવું તે **પિષ્ટસ્ય પેષણમ્** જ થાય:

શાકુન્તલની સાવ સાદી છતાં સાવ નૈસર્ગિક રચનાએ અનેક પાશ્ચાત્યોનાં હૃદય આકર્ષ્યા છે. અનેકે તેમાંથી પ્રેરણા પામી છે. અનેક પીએ છે ને હજી ચે સૈકાઓ સુધી પીશે. શાકુન્તલ માટે સંસ્કૃત સુભાષિતકરોએ **કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં તત્ર રમ્યં શકુન્તલમ્** કહીને કવિકુલગુરુને પોતાની હૃદયાંજલિઓ અર્પી છે: તેના પુત્રીવિદાયના પ્રસંગે અનેકને રડાવ્યા છે. તેના, દુષ્યન્તની વિરહવ્યથાનાં વર્ણને ધણા ય ને જડ જગતની પેલે પાર મૂકી દીધા છે. તેના સ્મૃતિબ્રંશના પ્રસંગે કેટલા ય ના દીલમાં દયાના દીવા પ્રગટાવ્યા છે. કેટલાં ય રસિક હૃદયોને તેની અદ્ભુત કલાએ પોતાનાં બનાવ્યાં છે શાકુન્તલને રસતીર્થે અનેક રસાત્માઓએ પુણ્યાવગાહન કર્યા છે. શાકુન્તલ એટલે **રમ્યં રમ્યતરાણાં રસતીર્થં** ॥

એવાં નાટકનો અનુવાદ કરવાની ઇચ્છા કોને ન થાય ? જગતની અનેકવિધ ભાષાઓમાં તેનાં ભાષાન્તર થયાં છે. આપણી સ્વદેશ સાહિત્યવાળી ગૂજરાતી ભાષામાં પણ તેનાં છ એક ભાષાન્તરો થયાં છે. અને તેમાં સાતમું આ-ભાષાન્તર નહિ, પણ અનુવાદ,—ઉમેરાય છે.

સાધારણ રીતે આપણે ત્યાં ભાષાન્તરોને ને અનુવાદોને લગ-
ભગ એક સરખાં જ સ્વમજવામાં આવે છે. પણ વસ્તુતઃ
તેમ નથી. જેટલો તફાવત છખી અને તૈલચિત્ર વચ્ચે છે તેટલો જ
તફાવત ભાષાન્તરો અને અનુવાદો વચ્ચે છે. પહેલાંમાં મૂળની રેખાઓ
ખરાખર ઉતરે પણ મૂળનું સૌન્દર્ય-રૂપસૌન્દર્ય અને રંગસૌન્દર્ય
ન જ ઉતરે. ખીજામાં તે ખન્ને ઉતરી શકે. રેખાઓમાં કદાચ ન
જેવો ફેરફાર થાય તો કંઈ કહેવાય નહિ: પણ, તૈલચિત્રનો
ચિત્રકાર કંઈક દલપના અજમાવીને ય, છખી પડાવનારની
આખેહૂખતા લાવવા તો મથે જ. કૌશલ્યની તો ખન્ને પક્ષે
એક સરખી જ જરૂર છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનો આ અનુ-
વાદ છે:—ને તે ય છાયા રૂપે જ. ભાષાન્તર નહિ.

અનુવાદો વિશેનું મહાર્ મન્તવ્ય મ્હેં મુપ્રસિદ્ધ ‘ગુજ-
રાતી’ પત્રની સાહિત્યપૂર્તિમાં (પુ. ૮ અંક ૯-૧૦) કંઈક
વિસ્તારપૂર્વક પ્રગટ કરેલું છે. સ્થળાભાવે. અંહી તેની પુનરાવૃત્તિ
કરતો નથી.

જે અનુવાદ, અનુવાદ હોવા છતાં યે સ્વતંત્ર જેવો જ
લાગે તે ઉત્તમ અનુવાદ: જે વસ્તુનો અનુવાદ કરવાનો હોય
તેના શબ્દશબ્દને વળગી રહેવાનો દુરાગ્રહ નહિ રાખતાં,
તેને મનનપૂર્વક વાંચીને, ને તેનો સાર સ્વમજ લઇને, મૂળનો
ભાવ, ભાષાલાલિત્ય ને અર્થગાંભીર્ય ખરાખર જળવાઈ રહે
તેવી રીતે પોતાની ભાષામાં પરભાષાની કોઈ કૃતિને ઉતારવી
તેનું નામ સાચો અનુવાદ :

એ ધ્યેયને વળગી રહેવાનો યથાશક્તિ પ્રયાસ કરીને આ
અનુવાદ મ્હેં કર્યો છે.

જગતની કોઈ પણ વસ્તુ સર્વથા દોષરહિત નથી. ન્કારો
આ અનુવાદ પણ નથી જ. તેમાં રહી ગયેલી કેટલીક

ભૂલો મ્હને સ્પષ્ટ દેખાય છે. કેટલી યે ધ્યાન અદાર પણ રહી ગઇ દશે.

સંસ્કૃત ભાષાના તદ્વિદાને તો હું મૂળ શાકુન્તલ જ વાંચી લેવાની ભલામણ કરું. કારણ કે અનુવાદો અને ભાષાન્તરો મૂળની છાંયી છે. મૂળ નથી. એ દ્વારા મૂળની છાયા કલ્પી શકાય. દર્શન તો ન જ થઇ શકે.

આ અનુવાદ કરતાં પહેલાં કવિશ્રી ન્દાનાલાલનું, પ્રો. ઠાકોરનું ને સ્વ. યાસિકનું: એમ ત્રણ ભાષાન્તરો મ્હારાં વાંચવામાં આવેલાં. (અલગત, આ અનુવાદ થઇ રહ્યા પછી લાંબે વખતે સ્વ. ખખખર કૃત અને રા. મગનભાઈ પટેલ કૃત ભાષાન્તરો વાચવાનો લાભ પણ મળ્યો હતો.) તેથી, આના પર એ ત્રણેય ભાષાન્તરોની છાપ, પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે, ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પડી દશે. એટલા પ્રમાણમાં યશ-ભાગી એ વિદ્વત્ ત્રિપુટિ છે. તેમાં યે કવિશ્રી ન્દાનાલાલે તો આ અનુવાદનાં પ્રકાશન વિશે કેટલી યે અણમૂલી સૂચનાઓ આપીને મ્હને ઉપકૃત કર્યો છે. એટલો સવિશેષ યશ કવિશ્રીને.

અનુવાદના પદ્યવિભાગની રચના અલુધા સમન્વેષી કરી છે: તેમાં લઘુગુરુની છૂટ જની શકે તેટલી ઓછી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે: પણ તેમાં હું સફળ થયો નથી: ભવિષ્યની આવૃત્તિઓમાં એ છૂટ, અને તેટલા પ્રમાણમાં, ઓછી કરી નાખવાનો વિચાર છે.

છેવટે, આ અનુવાદને ચિવ્વટપૂર્વક વાંચી જનાર મ્હારા પ્રિય મિત્ર ત્રંપકલાલ ગો. ઝવેરીનો અને મ્હને અનિર્વાચનીય સદાય આપનાર ભાઈ જયન્તકુમાર સુ. ઓઝા અને ભાઈ અમૃતલાલ લીલાધર વગેરે કેટલાક મિત્રોનો આભાર માનતાં પહેલાં, મ્હને અનેકવિધ સદાય આપનાર મ્હારા પૂજ્ય

મુરખી શ્રી. રામનારાયણભાઈ પાઠકસાહેબનો ને ભાઈશ્રી, ગજનનભાઈનો આભાર સહૃદય માની લઉં.

અને, આનું પ્રકાશન ભાઈ ઉમિયાશંકર જયરામ વ્યાસના અને આર. આર. શેઠની કંપનીના સંચાલકોના, આ અનુવાદ પ્રત્યેના પ્રેમને, અને તેમણે તે પાછળ સેવેલા શ્રમને જ આભારી છું. એ આભાર પણ કંઈ નહાનો સૂતો નથી.

એ સર્વેના આભારોનો બદલો શબ્દોદ્વાર તો કદિ એ નહિ વાળી શકાય:

અન્તે, જાડણીમાં ને મુદ્રણમાં કેટલેક સ્થળે રહી ગયેલી અશુદ્ધિઓ વાચકો દરગુજર કરે એ વિનંતિ : **इत्योम् ॥**

વિ. સં. ૧૯૮૫ ના
માગશર શુદ્ધ બીજ
જામનગર

}

અનુવાદક:

: શુદ્ધિ :

બીજા અંકના ૧૦ મા શ્લોકની ત્રીજી લીટી
' અને પુણ્યકેરં કળ પુરણસમું એ રૂપ વિમળું '

નીચે પ્રમાણે સુધારી લેવા વિનંતિ
' મહાપુણ્યોનાં એ પુરણ કળશું રૂપ વિમળું '

॥ श्री ॥

स्मृतिभ्रंश

अथवा

शापित शकुन्तला.

...: सप्तांकी नाटक :-

-पुरुषपात्रो-

: सूत्रधार :

दुष्यन्तः नाटकनो नायकः दस्तिनापुरना राजवीः

सर्वदमनः तेनो पुत्रः

माढव्यः (विदूषक) राजवीनो मित्रः

सोमरातः राजपुरोहितः

कृष्यः (कारयप) अेक महर्षिः शकुन्तलाना पालक पिताः

वैभानसः

शार्ङ्गरेवः

शारद्वनः

भीतमः

नारदः

भारीचः

राजसाणोः

कृष्यशिष्योः

अेक प्रजपतिः देवदैत्यना पिताः

श्वेतेनो कोटवाणः

उपरान्त कंसुडीः द्वारपाणः सीपार्ध्वोः माछीः छन्द्रेनो
सारथि मातलिः राजनो सारथिः वैतालिको अने ग्रीन आवे ते-

:: જે પુરુષપાત્રોનાં માત્ર નામજ બોલાય છે તે ::

ધન્વં:	દેવતાઓના રાગ:
જયન્ત:	તેનો પુત્ર:
કૌશિક:	શકુન્તલાના જનક:
દુર્વાસા:	એક મહાપ્રભાવશાળી ઋષિ:
પિશુન:	રાજ અમાત્ય:
નારદ:	એક ઋષિવર:

:: વજ્રે ::

—સ્ત્રીપાત્રો—

:: નદી ::

શકુન્તલા:	દસ્તિનાપુરની રાણી: નાટકની નાયિકા:
અનસૂયા:	તેની સખીઓ:
પ્રિયંવદા:	
ગૌતમી:	કણ્વાશ્રમની એક વૃદ્ધ તપસ્વિની:
અતુરિકા:	રાજની સ્ત્રી કિંકરો:
પરભૃતિકા:	
મધુકરિકા:	
પ્રતીહારી:	
યવની:	
વજ્રે:	
સાનુમતી:	શકુન્તલાની માસી તુલ્ય એક અપ્સરા:
અદિતિ:	મારીચ પ્રજપતિની પત્ની:

—ઉપરાંત આવે તે.—

—જે સ્ત્રીપાત્રનું માત્ર નામજ બોલાય છે તે.—

મેનકા:	શકુન્તલાની જનની:
--------	------------------

અંક પહેલો

સ્મૃતિભંશ:

પ્રસ્તાવના:

બ્રહ્મે જે આઘ સજ્જ, વિધિકૃત હવિને જે વહે, નિલ્ય હોતા,
જે બે કાલો રચે તે, શ્રુતિવિષયગુણે જે રહે વ્યાપી વિશ્વે;
કેવાયે સર્વબીજપ્રકૃતિ, વર્ણી વસી પ્રાણિમાં પ્રાણરૂપે,
કાયા પ્રત્યક્ષ આઠે સ્વરૂપચક્રી ધરે, તે સદા ધૃશ રહે. ૧.

(નાન્ધન્તે)

સૂત્રધાર—(નેપથ્ય તરફ જોઈને.) નેપથ્યવિધાનથી મુક્ત થયાં
હો તો, આર્યે ! આ તરફ જરા આવી જજો.

(દાખલ થઈને)

નટી—આ આવી. આર્યપુત્ર !

સૂત્ર૦—જુઓ દેવિ ! આ વિદ્વાન શ્રોતૃમંડળ ખહુ રસિક છે.
આને આપણે તેમની પાસે કાલિદાસરચ્યું ‘સ્મૃતિભંશ’
નામક નવીન નાટક બજાવવાનું છે. માટે દરેકે દરેક પાત્રનું
ધ્યાન રાખજો: જો જો, હોં, ગફલત ન થાય:

નટી.—અરે ! આર્યે જ્યાં તાલીમ આપી હોય ત્યાં ગફલત
વળી કેવી, નાથ ?

સૂત્ર૦—એમ નહિ, દેવિ ! સાચું તો એ છે કે—
વિદ્વજ્જ્ઞાતર્થો ન જ્યાં સુધીં યાય તૃપ્તિ,
માત્ર કલા ન મુજ પૂર્ણ પ્રયોગકેરી;
સંપૂર્ણ હોય યદિ શિક્ષિત તો ય તે ચે,
કૌશલ્યમાં નિજ ધરે નહિ પૂર્ણ શ્રદ્ધા... ૨

નટી—ખરાખર છે, નાથ ! પણ હવે શું શું કરવાનું છે આપણે ?

સૂત્ર૦—આ સભાજનોના કાન રંજન કરવા સિવાય બીજું શું હોય, દેવિ ? જુઓને, આ કેવી સરસ ગ્રીષ્મઋતુ બેઠી છે ? કેવી એ મહાણુવા જેવી છે ? વળી પ્રિયે ! એ બેઠી છે ય દમણાં જ એટલે તેના વિશેજ કંઈ ગાઓને ! સાચ્યેજ ! આ દિવસમાં તો

ક્રીડા જળે સુભગ ને અતિ રમ્ય લાગે,

મ્હેકન્ત વાયુ વનપાટલ પુષ્પગંધે;

જાયા તળે સુલભ કે સુખપૂર્ણ નિદ્રા,

સન્ધ્યા સમે દિવસની રમણીય શાલા...

૩

નટી—સાચ્યું, (એમ કહીને ગાય છે)

રેષા સુકોમળ તણી અણિ કુંળી જેની,

પ્રેમે જરી-જરૌંક કે બમરે ચુમેલી;

તેવાં શિરીષ પુલનો કુમળો દયાથી,

કણે ધરંત પ્રમદા અવતંસ રડો.

૪

સૂત્ર૦—વાહ ! આર્યે ! કેવું સરસ ગીત ? આ સભામંડપ.

તો જુઓ ! ત્હમારાં ગીતથી એ કેવો મુગ્ધ બની ગયો

છે ? જાણે ચીતરેલો જ હોય નહિ ! ત્યારે હવે, આપણે

એમને કયો પ્રયોગ લજવીને આરાધીશું ?

નટી—કેમ ? ભૂલી ગયા કે શું, આર્યે ? ‘ સ્મૃતિબંધ ’ નામનું

નવીન નાટક લજવવાનું આપે દમણાં જ કરમાવ્યું

‘તું ને ?

સૂત્ર૦—હા : હા : પ્રિયે ! એ ત્હેં હીક સભારી આપ્યું : હું તો

એ સા’વ ભૂલી જ ગયો’તો, કારણ કે

એંચાઇ હું ગયો ત્હારા એ સંગીત મનોહર;

જેમ આ નૃપ દુષ્યન્ત વેગવંતા કુરંગથી...

૫

(એમ કહીને બન્ને નચે છે.)

—પ્રસ્તાવના—

(શર અને ચાપ હાથમાં ધરી રથારૂઢ રાજ સારથિ સહિત પ્રવેશ કરે છે.)

સારથિ:—(રાજને અને મૃગને જોઈને) આયુષ્યમન !

ધનુર્ધારી કરે, નાખી દષ્ટિ આ કાળિયાર શું.

મૃગ પાછળ દોડન્તા, સંભુ શું રૂપ આપનું. ૬

રાજ—આ મૃગ તો આપણને બહુ દૂર ખેંચી લાવ્યો, સૂત !
ને વળી

હંકાર્યા ડોક કેરા, રથ શું કરો ફરી જોઈ કૂદે ત્વરાથી,
ખાણોની ખૂંક ધારી, પુરવ તનુ વિશે પેસતો પાછલાથી;
લાંચી રે'તા મુખેથી, વિખરો અંહો પડ્યા દર્ભ જો ! અર્ધચાવ્યા,
આકાશે કાળ જોઈ ભરિ ભરિ ઉડતો: ભૂમિમાં સ્વરૂપ રે'તો. ૭

ને દલે તો નેના પર નાખી નજરે ય માંડ પહોંચે છે.

સારથિ—અ: ભૂમિ ખરબચડી રહી ને આયુષ્યમન ! એટલે
મદારે રથનો વેગ ધીમો કરી નાખવો પડ્યો'તો, નહિ તો
વળી, આ દરણું આટલે સુધી ન્હાસી યે શકે ? પણ હવે,
રસ્તો સપાટ આવ્યો: છે એટલે એ સહેલાઈથી આંખી લેવાશે.

રાજ—ત્યારે તો કાગામ છૂટ જ મૂકી દે.

સારથિ—જેવી આયુષ્યમાનની આજ્ઞા: (રથના વેગ નિરૂપીને)
જુઓ, જુઓ, આયુષ્યમન !

કર્ત: કાગામ ઢોલો, પર્વતનુ પ્રસારી,

રાખી અડોલ કાગી, કરો કાન જોયા;

સ્પર્શો ન ધૂળ ઉડો જે નિજ વેગથી યે,

સ્પર્શો કરી દરિણુ શુ હથ અમ દોડે. ૮

રાજ—સાચ્યેજ, આ તો ઇન્દ્રના ઘોડાને ય હંકારે તેવા
છે. અને

હિસે છે જે સૂક્ષ્મ સહજ બનોં જાયે વિપુલ એ,
અને જે વિચ્છિન્ન, દૂરથી દિસતું આખખું થતું એ;
નિસર્ગેથી વાંકું દિસતું વળી સીધું નયનને,
નથી કાંઈ દૂરે, મુજ ન કંઠ પાસે રથ વિશે. ૯
હવે તો તે મર્યો જ સહમજી લે, સૂત !

(એમ કહીને શરસન્ધાન કરે છે.)

(નેપથ્યમા)

ન મરાય ! ન મરાય ! રાજન્ ! એ તો આશ્રમનો મૃગ છે.
સારથિ—(સાંભળીને ને જોઈને) આ તો આપના શરની ને
મૃગની વચ્ચે તપસ્વીઓ આવીને ઉભા છે, આયુષ્મન્ !

રાજા—(ચમકી) ર...ર...રથ થોભાવ ત્યારે...

સારથિ— જી...(કહીને રથ થોભાવે છે.)

(ત્યાં વૈખાનસ ને ખીજા બે તપસ્વીઓ આવે છે.)

વૈખાનસ—એ મૃગ તો આશ્રમનો છે, રાજન્ ! તેને ન મરાય !

નહિજ, નહિજ બાણો છોડવાયોગ્ય તહારાં,
મૃદુ હરિણુશરીરે જેમ અગ્નિ પુલોમાં;
શર અતિશય તીક્ષ્ણ ક્યાં અરે ! વજ્ર જેવાં,
જીવન ચપળ ભૂપ ! ક્યાં ખીચારાં મૃગોનાં ? ૧૦
તેથી કૌશલ્યથી તાકયું બાણ આ ખેંચી લે, નૃપ !
શરણાગત રક્ષાએ હોય તે ન વધાર્યું એ. ૧૧

રાજા—જેવી આજ્ઞા (બાણ પાકું ખેંચી લે છે.)

વૈખાનસ—પુરવંશના ઉગ્મળણુહારને તો આવુંજ શાભે.

ધારી જન્મ પુરવંશે, કર્તુ કાર્ય સુયોગ્ય તહે;
સર્વથા ચક્રવર્તી તહું પુત્ર સદ્ગુણી પામજે. ૧૨

ખીજા બે-(હાથ હંચા કરીને) સર્વેપર એકચક્રે રાજ્ય કરે
તેવો પુત્ર પામજે, નૃપ !

રાજા-આપ સર્વેની વાણી ફળો.

વૈખા-અમ્હે સમિધ લેવાને માટે નીકળ્યા છીએ, રાજા !
પે...એ...લો માત્રિનીને તીરે દેખાય છે તે કુલપતિ કણ્વ-
દેવનો આશ્રમ છે. આપને જો ખીજું કોઈ ખાસ કામ
ન હોય તો ત્યાં પધારીયે ને અતિથિસત્કાર સ્વીકારીયે. વળી,
રમ્ય તપોધન કેરી, વિદ્ન વિનાની ક્રિયા સ્વયં નિરખી,
' સાધે કેટલી રક્ષા વ્યાચિન્નાકિત જુજ મુજ ' જાણીશ એ. ૧૩

રાજા-તે, કુલપતિજી ત્યાં વિરાજે છે કે ?

વૈખા-નાજી, એ તો પોતાની પુત્રી શકુન્તલાનું કંઇક પ્રતિકૂલ
નિવારવા માટે સોમતીર્થ ગયા છે. ને તેથી, તેમના તરફથી
અતિથિએનો સત્કાર શકુન્તલાજી કરે છે.

રાજા-વાર, ત્યારે તો હું તેમનેજ મળીશ. મહર્ષિજીને મહારાં
વન્દન તે નિવેદશે.

વૈખા-ત્યારે અમ્હે હવે જઇએ. (એમ કહીને બન્ને શિષ્યઃ
સાથે વ્તય છે.)

રાજા-રથ ચક્રાવ ત્યારે, સુત ! પુણ્યાશ્રમના દર્શન કરી પાવન
થઇએ.

સારથિ-જેવી આયુષ્માન્તી આત્મા : (રથવેગ નિરપે છે.)

રાજા-વગર કલ્લેજ એ તો જણાય છે, સુત ! કે આ તપોવનનો
આશ્રમ ભાગ છે.

સારથિ-કેમ વાર ?

રાજા-કેમ ? એ તો આપોઆપજ દેખાય તેમ છે ! જોને !

કીરોના મુખથી પડેલ જવ આ, જોને, તરની નીચે,
હીસા પથ્થર ઇચ્છુદિશ વળા તોડયે થયા તે પહોં;
ને ત્યાં, નિર્ભય દીસતા વિચરતા શબ્દો સહંતા મૃગો,
નહાઈ વરકલનીતર્યા જળતણા ચિહ્નોભર્યા આ પંથો ! ૧૪

સારથિ-સાચું.

રાજા-(થોડે દૂર જઈને) તપોવનના નિવાસીઓને ખલેલ ન
પહોંચે તે માટે રથ અહીંજ થોભાવ. હું ઉતરી જઈ.

સારથિ-(રથ થોભાવે છે.) ઉતરીયે અંહી, આયુષ્મન ! રથ
અહીં થોભાવ્યો છે.

રાજા-(ઉતરીને) તપોવનમાં તો વિનીત વેશે જ જવાય. લે આઃ
(કહીને સારથિને આભરણો અને ધનુષ આપે છે.)
અને ત્યાંથી હું પાછો આવું ત્યાં સુધીમા થોડાને
ધમરી લેજો.

સારથિ-જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

રાજા-(ફરતાં ફરતાં જોઈને) આ રથું આશ્રમનું કાર. અંદર
જઈ તો ખરો.

(દાખલ થાય છે ને હાથ ફરકતો હાથ તેમ જતાવીને)

શાન્તિભયું આશ્રમપદઃ ફરકે ય હાથઃ ફળ તેનું અંહી શું ?

ના ! ના ! નિર્મિત કાળે ખુલ્લાં બધે થતાં કારો. ૧૫

(નેપથ્યમાં)

આ તરફ, સખીઓ ! આ તરફ...

રાજા-(સાંભળીને) અરે ! આ અવાજ તો દક્ષિણ તરફની
વૃક્ષવાટિકામાંથી આવતો જણાય છે. ચાલ, ત્યાં જઈ.
(ફરતાં ફરતાં જોઈને) અરે ! પણ નહાનાં નહાનેરાં છોડ-
વાંને પાણી સોંચવા નીકળેલી આ તપસ્વીકન્યાઓ ધડા

લઇને આ તરફ જ આવતી જણાય છે ! (લક્ષીને જોઇ)
વાહ ! કેવાં મધુરાં સ્વરૂપ ?

અપ્રાપ્ય ને વિમળ જો વનવાસીકેરું,
હોયે સ્વરૂપ રૂંડું આ સખીઓ સમાણું;
ઉદ્યાનવેલ થકી જે ચઢતી ગુણોમાં,
જાયે ચઢી સહુ રીંતે વનવેલ તેમાં. ૧૬

ચાલ ત્યારે, આ જાયામાં જ ઉભો રહીને રાહ જોઉં.

(ત્યાં હાથમાં પડા લઇને સખીમંડળસહિત શકુન્તલા આવે છે.)

શકુન્ત-આ તરફ, સખીઓ ! આ તરફ...

અનસૂયા-અલી શકુન્તલા ! કાશ્યપબાપુને તો ત્હારા કરતાં ય
આ આશ્રમનાં વૃક્ષો વધારે પ્રિય લાગે છે. નહિ તો,
ત્હને-નવમાલિકાનાં ફલ જેવી કુમળાને-ય કંઈ તેના ક્યારા
સીંચવાનું કહે ?

શકુન્ત-પણ કંઈ, બાપુજીએ કહ્યું છે એટલે જ હું તેમ નથી કરતી.
ત્હને ય તેમના પર મ્હારા માડીબળ્યા બાંકુ જેવો સ્નેહ છે.

(એમ કહીને પાણી સીંચવા લાગે છે.)

રાજા-પેલી કણ્વપુત્રી શું આજ હશે ? સાચ્યે જ, ભગવાન
કાશ્યપ આતી પાસે આશ્રમનાં કાર્યો કરાવે છે એ
અયોગ્ય જ કરે છે:

સ્વલાવથી શોભન આ શરીરને,
જે યોજવાને તપકાર્યમાં ચઢે;
સાચ્યે જ ! નીલાં કમલોનીં ધારથી,
શમીલતા તે ઋષિ છેદવા મથે. ૧૭

વારૂ; આ જાડની ઓથે રહીને જ હું તેમને નિરાંતે
જોઈ શકીશ. (એમ કરે છે.)

શકુન્ત-સખી અનસૂયા ! અંહી તો આવઃ આ પ્રિયંવદાએ તો મ્હને વલ્કલથી જકડી લીધી છે. તેને જરા દીલું કરને મ્હને !

અનન્-કરું હો ! (કરે છે.)

પ્રિયં-અલી એય ! પણ એમાં મ્હને કપડો શાનો આપ છે ? કપડો આપને ત્હારાં પરોધર વિસ્તારતાં જોળનને.

રાજ-સાચે જ ! આ વલ્કલ તેનાં વચને ઝાજતું તો નથી જ ; પણ તેની શોભા તો વધારે જ છે.

કમળ દ્વિસતું રમ્ય વ્યાપ્ત શૈવાલથી યે.

મલિન પણ શશીનો ડાઘ શોભા વધારે ;

સુતતું વધુ મનોરા વલ્કલોમાં ય દીસે,

ન થતું ભૂષણ શું શું શુદ્ધ માધુર્ય કાજે ? ૧૮

શકુન્- (આગળ જોઈને) પણ આ બકુલ, પવને હલાવેલાં પાદડા-રૂપી આંગળાઓ વડે મ્હને ઉતાવળે બોલાવે છે. હું ત્યાં જઉં.

(જાય છે.)

પ્રિયં-અલી ! પણ ત્યાં જ ઘડીક ઊભી રહેને ! ત્હારાંની તો એ બકુલ પણ જાણે લતાવાળે હોયની એવો શોભે છે.

શકુન્-ત્હારામાં તો નામ એવા જ ગુણ છે. પ્રિયંવદા નહિ તો !

રાજ-શકુન્તલાને પ્રિયંવદાએ મીઠું તોય સાચ્યું જ કહ્યું...

આને તો

અધર કળાસમ રાતો, કામળ વિટપસમાન બાહુ બને ;

કુસુમસમ્ લોલવતું, ખીલ્યું નવયૌવન અંત્રાંત્રે. ૧૯

અનન્-અલી શકુન્તલા ! પણ આંબલીયાની સ્વયંવરવધૂ આ નવમાલિકા-જેને ' વનજયોત્સ્ના ' કહીને ત્હું બોલાવે છે એ-ને તો ત્હું સાંવ બૂલી જ ગયે.

શકુન્તલારે તો હું મ્હને ય કોક દિ' બૂલી જમશ. (હા પાસે જાય છે. તેને જોઈને) અલી ! કોક શુભ ચોધડીયે જ આ વૃક્ષલતાની બેલડીનો મેળાપ થયો દીસે છે. નવનવાં કુસુમોનાં યૌવનથી નિગળતી વનજ્યોત્સ્ના ને સ્નિગ્ધ પાંદડાઓથી ઉપભોગ કરવા શક્ત આ આંબલીયો ! વાહ !
(ભેટી ભેટી હાલી રહે છે.)

પ્રિયં-પણ, જાણુ છ, અનસૂયા ! આ વનજ્યોત્સ્નાને શકુન્તલા આટલી બધી કેમ નિહાળી રહી છે એ ?

અનં-ના, રે ! જ્ઞેન ! શા માટે, બલા ?

પ્રિયં-આ વનજ્યોત્સ્નાને અનુરૂપ આંબલીયો મળ્યો, તો મ્હને મ્હારે ચોગ્ય કોઈ વર ન મળે ?...એમ :

શકુન્-જા, રે જા ! એ તો ત્હારો મનોરથ હશે.

રાજા-કુલપતિના વિજ્ઞાતીય ક્ષેત્રમાંથી તો આ નહિ સંભવ્યો હોય ? પણ, સન્દેહો શા ?

સુચોગ્ય એ ક્ષત્રિયકાળ છે ખરે,

લોભાય મ્હારું મન આર્થ તે વિશે;

પ્રમાણ સંકારપદ વરણ્યો વિશે.

ગણે સદા સજ્જન અન્તરાત્મને. ૨૦

શકુન્-(ચમકીને) 'અરે ! પણ, જળ સૌંચતાં વ્યાકુળ બનેલો ભમરો, નવમાત્રિકાને છોડી, મ્હારાં વદન પર ભમ્યા કરે છે.

(એમ કહીને ભમરબાધા નિરૂપે છે.)

રાજા-(રૂપહાસહિત)

અડે વારે વારે, ચપલ અતિ કંપંત દમને,

મોહું મોહું કંઈ ગણગણ કરી જાનું લાવતો;

કરે વારે તો યે અધરરતિસર્વસ્વ ચુમતો,
અમ્હે જોતા બેઠા; ભ્રમર ! પણ સિદ્ધાર્થ તું થયો. ૨૧
શકુન્ત-૨૩ઓ રહેતો ય નથી. હું મ્હારે બીજે ક્યાંક જમશ.
(એકાદ ડગલું ભરીને જોતાં) પણ આ મુવો અંહી યે શા
માટે ભમતો હશે ? અલી ! અંહી આવોને ! આ નક્ક
ભમરાથી મ્હને બચાવોને !

અન્ન-૦-(હસીને) અમ્હે કોણ ત્હને બચાવનારાં ? દુષ્યન્તને
બોલાવને ! તપોવન તો રાજાએ રક્ષવાં જોઈએ.

રાજા-પ્રગટ થવાનો સમય બરાબર આવ્યો છે. ડરો મા...
ડરો મા...(આમ અર્ધું બોલીને સ્વાગત) પણ એ તો
મ્હારો રાજલાવ જણાઈ આવે. માટે, આમ જ કહું...

શકુન્ત-૦-(એકાદ ડગલું ભરીને જોતાં) કોણ જાણે ! આ તો હજીયે
કેડો નથી મૂકતો,

રાજા-(તરત જ બહાર આવોને)

દુષ્ટોને દંડીને, પૌરવ આ વસુમતી પાળતા ત્યાં યે,
અવિનય આચરતો એ કોણ જ મુગ્ધા તપસ્વિકન્યા શું ? ૨૨
(રાજાને જોઈને બધી કંઈક ચમકે છે.)

અન્ન-૦-ક્ષમા કરજો, આર્ય ! અમ્હને કંઈ ઝાઝું નુકશાન
નથી થયું. એ તો અમ્હારી આ પ્રિય સખી ભમરાનાં
આક્રમણથી ગભરાઈ ગઈ.

(એમ કહીને શકુન્તલાને બતાવે છે.)

રાજા-(શકુન્તલાને જોઈને) કેમ ? તપ તો વધે છે ને ?

(શકુન્તલા ક્ષોભથી નિરુત્તર જ રહે છે.)

અન્ન-૦-આપ જેવા મહાન અતિથિના આવ્યાથી વિશેષ. અલી
શકુન્તલા ! તું પર્યુકુટિએ જમને ફળ અને અર્ધ લાવને !
પાદોદક માટે તો આ ચાલશે.

રાજા-તસ્દી ન લો : આપની મીઠી વાણી જ અર્ધપાદાદિ બધું ય છે.

પ્રિયં-સારે આ શીતલ છાંયાવાળા, સમપર્ણને ઓટલે ધડીક ખીરાજીને વિશ્રાન્તિ લેશો, આર્ય ?

રાજા-ને આપ સર્વે પણ થાકી ગયાં હશે :

અનં-અલી શકુન્તલા ! આપણે અતિથિની પાસે બેસવું જોઈએ : આવ બેસીએ :

(અને બધા બેસે છે.)

શકુન્- (સ્વગત) અરે ! પણ આમને જોઈને મહેને તપો-વનમાં ન થવા જોઈએ તેવા વિકારો કેમ થતા હશે, ભલા ?

રાજા- (બધાને જોઈને) અરે ! વાહ ! સમાન વય અને રૂપથી રમણીય છે આપ ત્રણેનું સખીપણું !

પ્રિયં- (જનાન્તિકે) અનસૂયા ! આ તો કોઈ ચતુર ને ગંભીર લાગે છે : કેવું ચતુર ને મીઠું મીઠું બોલે છે ? કોઈ પ્રભાવ-શાલી લાગે છે. કોણ હશે એ ભલા ?

અનં-મહેને ય તે જ વિચાર થયા કરે છે, બહેન ! પૂછવા તો દે... (પ્રગટ) આર્યની મીઠી વાતચીતથી અમ્મને વિશ્વાસ થયો છે. કૃપા કરીને જણાવશો કે કયા રાજર્ષિના વંશને આર્યે દીપાવ્યો છે ? કયા દેશના માનવોને વિરહાકુલ બનાવ્યા છે ! આર્યના અતીવ સુકુમાર આત્માએ છેક તપોવન સુધી આવવાનો પરિશ્રમ શા માટે લીધો છે ?

શકુન્- (સ્વગત) ધીરજ ધર, મનડાં ! તું ઇચ્છે છે તે અન-સૂમા જ પૂછે છે.

રાજા- (સ્વગત) શું કરું ? આને મહારી સામ્રા ઓળખાણ આપી દઉં કે ગુપ્ત જ રહું ? વાર : ત્યારે આમ જ કરું...

(પ્રગટ) પૌરવ રાજ્યએ મહને ધર્મોધિકારીને સ્થાને સ્થાપ્યો છે, ભવતી ! ને તેથી, તપોવનની નિર્વિઘ્ન થતી ધર્મ-ક્રિયાઓની તપાસ કરવા હું આવ્યો છું.

અન૦-ત્યારે તો તપસ્વીઓ સનાય થયા બધા...

(શકુન્તલા શૃંગારલક્ષ્મી નિરૂપે છે.)

સખીઓ-(બન્નેને જોઈને શકુન્તલાને) અલી શકુન્તલા ! પણ ત્યારે બાપુજી આવી રહેડે તો ?

શકુન્તલા-તો શું ?

બન્ને-તો પોતાના જીવિતસર્વસ્વથી આ અતિથિદેવને કૃતાર્થ કરત.

શકુન્તલા-જાઓ રે ! જાઓ ! મહારે નથી સાંભળવી ત્હમારી આવી આવી વાતો : મનમાં યે કંઈક ને મુખમાં યે કંઈક.

રાજા-ત્યારે હું આપને આપની આ સખીના સંબંધમાં કંઈક પૂછું ?

સખીઓ-આ અવ્યર્થના તો અનુગ્રહ જેવી છે, આર્ય !

રાજા-ભગવાન કારયપ પરમ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે : તો પછી ત્હમારાં આ સખી તેમનાં પુત્રી શી રીતે હોય ?

અન૦-સાંભળીયે, આર્ય ! કૌશિક નામના એક મહાપ્રભાવ-શાલી રાજર્ષિ હતા.

રાજા-હં, સામ્યું : અમ્હે ય સાંભળ્યું છે.

અન૦-અમ્હારી આ સખીના જનક તે થાય : એને છોડી દીધી એટલે કારયપ બાપુએ એને ઉછેરીને મ્હોટી કરી : એટલે એ એના પિતા.

રાજા-' છોડી દીધી ' એ શબ્દથી તો કુતૂહલ થાય છે. મહારે આ વાત પહેલેથીજ સાંભળવાની ઈચ્છા છે.

અન૦-સાંભળાએ ત્યારે, આર્ય ! ગૌતમીને તીરે, પૂર્વે જ્યારે તે રાજપિં ઉઘ્ર તપ તપતા હતા. ત્યારે દેવતાઓને ઇર્ષ્યા થઈ ને તેથી તેમણે મેનકા નામની અપ્સરા મોકલી. તેણે તેમનાં તપમાં વિધન નાખ્યું.

રાજા-દેવો તો બીકણુજ હોય : બીજાઓની સમાધિ તેઓ ન જોઈ શકે. હં...પંછી...

અન૦-પછી, વસન્તમાં એનું કાટકાટ થતું યૌવન ને અપ્રતિમ સૌન્દર્ય જોઈને...

(આટલું કહીને સરમાઈ અટકી જાય છે.)

રાજા-હં...પંછી તો રહમગ્નય છે. ત્યારે તો આ અપ્સરાની પુત્રી છે : ખરું ને ?

અન૦-હા...

રાજા-સાર્યું;

આવું કેવું મનુષ્યામાં હોય કે સંભવે ય શે ?

ન પ્રભાતરહું જ્યોતિ વસુધાથી કદિ ઉગે: ૨૩

(શકુન્તલા નીચું જોઈ ખેસી રહે છે.)

રાજા:-(સ્વગત , મ્હારો મનોરથ તદ્દન અશક્ય તો નથીજ લાગતો. પણ તેની સખીઓએ મશ્કરીમાં ય વરની જે વાત કરી તેથી તો હું સંશયમાં પડી ગયો ને તેથીજ મ્હારું હૃદય હજી યે હિમ્મત ધારતું નથી.

પ્રિયં૦-(સ્મિતપૂર્વક શકુન્તલા તરફ જોઈને. રાજાને) આર્યને હજી યે કંઈક કહેવાની ઇચ્છા લાગે છે. ખરું ને ?

રાજા-ત્હમારી ધારણા સાર્યી છે. સચ્ચરિત્રવણુનો લોભ નથી અટકાવી શકાતો. બીજું યે કંઈક પૂછવાની ઇચ્છા હજી હૃદયમાં છે.

પ્રિયં-તો નાહકના તર્કવિતર્કો કાં કરો ? તપસ્વીએને તો ગમે તે પૂછી શકાય.

રાજા-ત્યારે તો ત્હમારાં આ સખી વિશે જ જાણવા ઇચ્છું છું કે:-

આ બ્રહ્મચારિણી રહી, વ્રત તાપસી જે
પાલે છે તે પરણતાં સુધી પાલવાનું,
કે આ મૃગાક્ષી, મૃગપ્રેમી, મૃગાંગનાથું
આવી રીતે જ વસશે અંહોં નિત્ય કે શું ૨૪

પ્રિયં-પણ આ બાપડી તો ધર્મચરણમાં યે સ્વતંત્ર નથી,
આયં ! ગુરુ કહે તેમ જ તેનાથી થાયઃ હા...પણ
એટલું ખરું કે, ગુરુએ એને એના અનુરૂપ વસ્ત્રે
આપવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

રાજા-(સ્વગત) આ અભિલાષા યે કંઈ અશક્ય તો નથી જ; માટે,

રે ચિત્ત ! હાવાં અભિલાષ ધાર,
સન્દેહ વામ્યે તુજ સર્વ આજઃ
શંકા ધરી અગ્નિનો જે વિશે ત્હે,
માણેક છે શીતળ સ્પર્શ એ તો. ૨૫

શકુન્- (રોષપૂર્વક) અલી અનસૂયા ! હું તો મ્હારે ચાલી ગયું છું
અનં-કેમ, ભત્રા ?

શકુન્-કેમ શું ? જોને, આ પ્રિયંવદ્નુડી કેવું આહુંઅવળું બાપી
રહી છે ? હું તો એ ગૌતમીમાળને કહી દઉં છું.

અનં-પણ આ મોંઘેરા મ્હેમાનનો સત્કાર સરખો યે ક્યાં
વિના એમ સ્વચ્છન્દે ચાલ્યું જવાય, સખી ?

રાજા-(શકુન્તલાને પકડી લેવાની વૃત્તિને રોકી રાખીને સ્વગત)
સાચ્યે ! કામી પુરુષની મનોવૃત્તિ તેનાં શરીરની એટા
જેવી જ છે. હું યે

જતાં જતાં મુનિપુત્રી પાછળ, વાયો વેગ બધો વિનયે;
ખસ્યો અંદીથી ન તો યે, જમને પાછો ફર્યો હોઉં જાણે. ૨૬
પ્રિયં- (શકુન્તલાને રોકાને) અલી ! પણ નહિ ચાલ્યું જવાય
એમ ને એમ.

શકુન્તલા- (ભ્રમર ચઢાવીને) કેમ ?

પ્રિયં-કેમ શું ? ત્હારી પાસે મ્હારું બે છોડ સોંચવાનું
લેણું છે. તે ચાલી ક્યાં ? આમ આવ આમ લેણું
ચૂકવીને જજે ત્હારે જવું હોય ત્યાં.

રાજા-અરે કલ્યાણી ! પણ જુઓ તો ખરાં ! આડને પાણી
સોંચી સોંચીને જ એ કેવાં શ્રમિત થઈ ગયાં છે ? જુઓ;
સોંચી, સોંચી તર, ખભા સરો પડ્યા, હાથેળો રાત્રી બની,
હાંસી હાંસી રહે, સ્તનો ઉછળતાં અઘાપિ નિઃશ્વાસથી,
રોકે કર્ણશિરીષ જામી વદને તે જળ સ્વેદાંબુની
ઝાલી એક કરે વિખેરધ ગધ વેણી ઉભા ચંચલા. ૨૭

(કહીને વીંટી આપવા હાથ લંબાવે છે. બન્ને સખીઓ વાટી
પરના અક્ષરોં જોઈને સહામસહામી જોઈ રહે છે.)

રાજા-રખે મ્હને બીજો કોઈ વળા ધારી બેસતાં ? આ વીંટીને
રાજવીની ભેટ અને મ્હને, રાજપુરુષ જ જાણુજો.

પ્રિયં-તારે તો, આ વીંટીને આંગળીનો વિયોગ થાય કદિ ?
આર્થે કહ્યું એટલે એનું લેણું પતી ગયું. [કંઈક હસીને
શકુન્તલાને] અલી શકુન્તલા ! આ આર્થે-કે પછી, મ્હારાજે-
ત્હારા પર દયા લાવીને ત્હને છૂટી કરી છે. હવે ત્હારે
જવું હોય તો ચાલી જ.

શકુન્તલા- (સ્વગત) પણ મ્હારું હૃદય જો મ્હારું પોતાનું હોય
તો ચાલી જઉં ને ? (પ્રગટ) બેસને હવે તું ડાહ્યલી
થતી ! તું કોણ મ્હને રોકનારી કે છોડનારી ?

રાજા—(શકુન્તલાને જોઈને સ્વગત) જેમ હું એના તરફ ખેંચાઈ
હું તેમ એ પણ મહારા તરફ ખેંચાતી હોય તો ? ના,
ના, મહારા અભિલાષ સસ્થાન તો છે જ કારણ કે,

છોને બળે ન મુજ ગોષ્ઠિમહીં તથાપિ,
એકાગ્ર ચૈ સુશુર્તા એ કંઈ બોલું ત્યારે;
બાળે નહિ મુજપ્રતિ વર્ણો એ બલેને,
તો યે ન કાંઈ બીજું એ બહુધા નિહાળે ૨૮

[નેપથ્યમાં]

અહ્યા તપસ્વીઓરે...ય ! અહ્યા આત્રા પાછાં ન થતા
હો ! મૃગયાવિહારી રાજા કુબ્યન્ત આટલામાં જ ફરે
છે. તપોવનના જીવોની રક્ષા કરજો, હો ! અહ્યા !
જીઓ ! જીઓ !

પેલી ઉડે હયતણાં પદના પ્રહારે,
ધૂલિ તણ્યો ડમરી આન્ધ્યઅરણ્યવર્ણી;
સૂકાય આર્દ્ર અતિ, આશ્રમ વૃક્ષ ડાળે,
તે વલ્કલો પર ઉડે, તીંડયું જોમ. ૨૯

ને વળી

તીવ્રાધાતે, તરુવરતણી, દાંતમાં ડાળવાળો,
ખેંચી, ખૂંદી, પગમહીં લતાજલના પાશખાંધ્યો,
નહાસે જેથી હરિણુઃ તપનાં વિધનની મૂર્તિ જેવો,
ધર્મારણ્યે રથ નિરખતાં, બીત હસ્તી ભમંતો ! ૩૦

(કાન દધને બધા સાંભળે છે. ને ચમકે છે.)

રાજા—(સ્વગત) અરે ! આ તો મહારી સૌધમાં આવેલો
નગરજનો તપોવનને પજવતા જણાય છે. ચાલ, જઈ
તેમની પાસે તરત...

સખીઓ-તયોવનના આવા ખમર સાંભળીને તો અમ્હને ચિન્તા થાય છે, આર્ય ! અમ્હને આશ્રમમાં જવાની રજા આપશો ?

રાજા-પધારો ત્યારે સર્વેઃ હું એ જાઉં ને આશ્રમમાં ખલેલ ન થાય એવા ઉપાય કરું...

[બધાં હસા થાય છે.]

સખીઓ-જામ! કરશો, આર્ય ! અત્યારે તો અમ્હારાથી કંઈયે સત્કાર થઈ શક્યો નથી: ને તેથી જ, ખરું કહીએ તો, આર્યને ફરીથી આશ્રમની તપાસ કરવા આવવાની વિનંતિ કરતાં લજવાઈએ છીએ.

રાજા-અરે ! એમાં શું ? આપ સર્વેએ મ્હારો સત્કાર ક્યાં નથી કર્યો ? આપનાં દર્શનથી વિશેષ સત્કાર ખીજો ક્યો હોઈ શકે ?

[સકુન્તલા રાજાને જોતી જોતી, ઈરાદાપૂર્વક વિલગ્ન કરતી કરતી સખીઓ સાથે જાય છે.]

રાજા-નગર તરફ જવાનું મન પણ નથી થતું. ત્યારે, આ તયોવનની પાસે જ હમણાં રહું તો ? અનુચરો પણ ભલે અંહી જ રહે. આ શકુન્તલામાં પરોવાયલું મન તો પાછું વળતું જ નથી. મ્હારે તો,

આ દેહ જાય કંઈ આગળ મન્દ મન્દ,
ને વ્યગ્ર ચિત્ત મુજ દોડતું પાછું પાછું;
જેવી રીતે લઈ જતાં ધ્વજદંડ, વાંસે
વાયુપ્રતિ ફરફરે અતિ સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર.

અંક બીજો

(એકથી કંટાળેલો વિદૂષક આવે છે)

વિદૂષક (સ્વગત) રે ! હૈવ ! હું તો આ મૃગયાશીલ રાખતની મૈત્રીથી કંટાળ્યો હવે : ' આ મૃગ ' ને ' પેલો વરાહ ' ને ' ખરે પેલો સિંહ ' એમ ને એમ ભરખપોરેય જંગલમાં રખડવું પડે ! ધૂમ ધમતે : આ ઉન્હાળો : છાંયડાનું નામ નહિ : કાંટાળાં વનન : વન વૌ-ધવાનાં : પહાડી ઝરણાંઓનાં, પાંદડાંથી ખદખદતાં, કડવા કડવાં ઝેર જેવાં પાણી પીવાનાં : ખાવાની ચ મ્હોટે ભાગે તો માંસની સીકે : ને તેય વખત કવખત જોયા વિનાજ : ને નીંદરનું તો નામ નહિ : ઘોડા-ઓની પાછળ દોડી દોડીને સાંધા યે ઝલાઈ ગયા : છે. એટલે નીંદરડી શેની આવે ?

ને મળસ્કામાં, જ્યાં રહેજસાજ ઝાલું આવવા જેવું થાય, ત્યાં વાંઝણીના પેલા પારધિઓ પાથરે જળ : એટલે તેનો દોડીરો સાંભળીને તો નીંદરડી આવતી હોય તોય નહાસી જાય.

પણ એટલેથી ચ પીડા ક્યાં પતે એમ છે ?

આટઆટલી પીડાયે જાણે અધૂરી હોય તેમ દાઝય : પર હુકામ લાગ્યો.

વાત એમ બની કે, કાલે અન્હે બધા જરા પાછળ રહી ગયા હતા ત્યાં તો મૃગની પાછળ પડતાં પેલા ભાઈસાહેબ જમ મ્હોંઝ્યા આશ્રમમાં : હું તો રહ્યો નશીબનો બળાયો (!) કની,

એટલે ભાઈશ્રીએ વળી ત્યાં કોઈ લંગોટીયાની છોકરી શકુન્તલા
જોઈ : થયું ? એટલે હવે નગરમાં જવાનું નામેય શાનું લે ? આજ
રાત્રે તો એમનેય પેલીની ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં નીંદર ન આવી.

પણ, આનું કરવું શું ? ચાલ તો ખરે : જો એ ભાઈશ્રી
પૂજ્યપૂજ્યમાંથી પરવારી રહ્યા હોય તો જરા મળી આવું.

(કરતાં કરતાં નેપથ્ય તરફ જોઈને)

વાહ ! રે વાહ ! આ તો આપણો ભાઈબંધ આ તરફજ
પડ્યો આવે છે ને શું ? જંગલી ફૂલોની માળા ધરેલી યવની-
ઓએ ધનુરૂં ઉપાડ્યું છે : ને ભાઈશ્રી એ અધીથી વીંટાયા છે :
ને વાહ !

પણ, ચાલ, સાંધેસાંધા ઝડાઈ ગયા હોય તેવો ડાંગ
કરીને ઉભો રહે : જો એમ કરતાં યે વિશ્રાન્તિ મળે તો !

(લાકડીપર શરીર ટેકવીને ઉભો રહે છે.)

(ત્યાં ઉપર બતાવ્યું તેમ સપરિવાર રાત્રી પધારે છે.)

રાજા—જાણું છું કે પ્રિયતમા સુલભા નથીજ,
આમ્હાસું તોય ઉરને સ્મરોં ભાવ એને;
ને કામના ફળોં નથી હજી કામ કરી
તોયે હસે ઉર પરસ્પર ભાળી ભાળી.

૧

(સહેજ હસીને) ખરેખર, આમજ પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે
રહામાનીયે વૃત્તિ કદપી કદપીને પ્રેમીઓ છેતરાય છે : જેમ :-

ભાળ્યું અન્ય કશું, છતાં ગણી લીધા એને કટાક્ષો, અને
ચાલી મન્દ, નિતમ્બભાર થકી, તો માન્યું વિલાસેજ એ;
'ઉભી રહે' વહોં રોકવા સખીશું એ, માન્યું કરે રીસથી,
' સર્વે એ મુજકાજ ' એમ : ગણતો કામી સ્વકાજે અહે ! ૨

વિ૦-(હલા હલાંજ) જય જય ! વયસ્ય ! શું કરે, દોસ્ત !
મહારા હાથ ઝલાઈ ગયા છે એટલે આમ બોલીનેજ જય
જય કરવા રહ્યા.

રાજા-આ શું વળા ? તહારા હાથપગ વળા કેમ ઝલાઈ ગયા ?

વિ૦-કેમ ? વાહ ! શાબ્દાશ છે ! આંખ ચોળીને આંસુ
લાવવાં ને પછી પૂછવું કારણ :

રાજા-એમ ગોળ ગોળ બોલવામાં હું ન સહમજી, ચોકખે
ચોકખું કહી દેને !

વિ૦-વાર ત્યારે, પેલી નેતરે પહોળું કુખ્જના ચાગા પાડે છે
તે પોતાની એનેજ કે નદીના વેગથી ?

રાજા-નદીના વેગથીસ્તો : એમાં વળા પૂછવાનું ચે હોય ?

વિ૦-તો પછી, નેતરનું કારણ નદી તો મહારું કારણ ત્હમે
પોતેજ.

રાજા-એ વળા કેમ ?

વિ૦-કેમ શું ? રાજકાજ છોડીને આવા નિર્જન વનવગડામાં
વનચરની માફક ત્હમે ધુમો : એટલે અમહારેય રાની પશુ-
ઓની પાછળ દોડવું પડે : ખરું પૂછો તો, રાજે રાજ એમ
કરવાથીજ આ સાંધા ઝલાઈ ગયા છે ને શરીર પણ કહ્નું
કરતું નથી : તો હવે જો મ્હને એક દિ'યે વિશ્રાન્તિ લેવાની
રજા આપો તો મહેરબાની :

રાજા-(સ્વગત) આ ચે તેમજ કહે છે, ને મહારું ચે મન મૃગ-
યાથી હવે તો કંટાળ્યું છે : મ્હને તો મૃગયા કરતાં, પેલી
કારણપુત્રીનું સ્મરણ કરવામાંજ વિશેષ આનન્દ મળે છે,
કારણ કે :

સાધી શરો, સજ્જ કરેલ ચાપ,
નમાવી ના હું સકતો મૃગેશું :

જેણે પ્રિયાને ઉપદેશ દીધો.

સાથે વસી, વીક્ષણ મુગ્ધ કરે.

૩

વિં-વાહ ! રે વાહ ! આપતો કંઈક ખીંજો વિચાર કરતાં લાગે.

છો : ત્યારે મહારં કહેવું તો બધું વનમાં વિલાપ કરવા

જેવુંજ થયું ને ?

રાજા-ખીંજો વિચાર શાનો વળા ? મારા મિત્રનું વાક્ય ન ઉઠા-

પાય તેજ વિચાર હું કરું છું :

વિં-ધણું જીવો ! (એમ કહીને ચાલવા લાગે છે.)

રાજા-અભ્યા વયસ્ય ! પણ જરા ઉઠો રહે : થોડુંક કહું તે

સાંભળ તો ખરો !

વિં-ફરમાવો ત્યારે :

રાજા-જો, સાંભળ, વિશ્વાન્તિ લઈ લે પછી ત્યારે મહને એક
કાર્યમાં સહાય આપવી પડશે, હો ! કાર્ય બહુજ સહેલું છે.

વિં-શું બાળાગોળા પર હાથ મારવાનું ?

રાજા-પણ પૂરું સાંભળીશ કે નહિ ? હું કહું છું તેમાં.

વિં-હું તો વચન આપીજ ચૂક્યો છું ને ! ગમે તે હોય.

રાજા-અભ્યા કોણ છે હાજર ?

(દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વાર-આચા મહારાજ !

રાજા-રૈવતક ! સેનાપતિને બોલાવ તો !

દ્વારપાળ-જેવો હુકમ.

(કહીને જાય છે તરત જ સેનાપતિ સાથે પાછો આવે છે.)

આ તરફ પધારીયે, આર્ચ ! હુકમ ફરમાવવાને ઉત્સુક
મહારાજ અહીં ખીરાળ્યા છે.

સેનાપતિ-(રાજાને જોઈને) મૃગયામાં દેખીતા દોષો બલે ગમે
તેટલા હોય, પણ મહારા સ્વામીના સંબંધમાં તો તે ગુણકારક
જ નીવડી છે. કારણ કે, દેવ

વધુ કદિન, ધનુજ્યાં તાણુવાથી હમેશ,
રવિકિરણુ ગણે નાઃ સ્વેદ ના લેશ લાગે;
કૃશ, તદપિ ન, બદ્ધ સ્નાયુથી, અંગ લાગે,
ગિરિચર ગજ જેવા, જીવને જોમ ધારે;

(પાસે જઈને)

જય હો સ્વામીનો ! આ વનના દરેકે દરેક વનચરનો
સગડ મળી ચૂક્યો છે. હવે શો વિઘ્નમ્મ છે ?

રાજા-પણુ આ આદ્ય મૃગયાનો કેવો નિન્દક છે ? તેણે તો
મહારો બધોયે ઉત્સાહ શિથિલ કરી દીધો છે.

સેના-૦-(જનાનિકે) અધ્યા ! મહારે તો સ્વામીની ચિત્તવૃત્તિ
પ્રમાણે જ વર્તવું પડશે. પણ તું ત્હારી દહ ન મૂકતો,
હો ? તું તો ત્હારે વિરોધ જ કર્યે જજો !

(પ્રગટ)

પણુ મહારાજ ! એ તો અચ્છલનો દુરમન છે. તેને કાલે
તેમ બકવા દોને ! મૃગયા ગમે તેવી હોય, પણ આપ
આપનો જ દાખલો લોને ! જુઓ, દેવ !

જેતાં મેદ, થતું કૃશોદર અને સ્ફુર્તિભરેલું તનુ,
દેખાયે બય ક્રોધનાં, પશુતણાં ચિત્તે, વિકારો વળાં;
વીંધે ચંચલ લક્ષ્યને સ્થર, ખરો ઉત્કર્ષ એ ધન્વીનો,
મિથ્યા એ મૃગયા ગણે વ્યસન આઃ કયો દર્ષ એવો બીજો ? પ

વિ-૦-ચાલ, રે ચાલ, મહોટી હિમ્મતવાળો ન જોયો હોય તો !
મહારાજના યુરુ ગામ નથી ગયા કે ત્હારી સાથે આવેઃ તું
ત્હારે કાલે ત્યાં રખડ્યા કરને ! એ તો તું જ્યારે વન-
વનમાં રજળતો હૃદય, ત્યારે નરનાસિકાના રસીયા ક્રોધ
શુદ્ધ રોષના મોઢામાં જઈ પડીશ. ચાલ્યો જ !

રાજા—ભાઈ સેનાપતિ ! ત્હમે ક્યાં નથી જાણતા કે આપણે
અત્યારે આશ્રમભૂમિમાં છીએ ? એટલે હમણાં તો
ત્હમારાં વચનને વધાવી શકું તેવી સ્થિતિમાં હું નથીજ; માટે,
હાવાં શુંગ અક્ષાણીને, સરવરે ન્હાથે મહિષો બલે,
વાગોળે તરુછાયમાં, હરણકાં ટોળે મળીને બલે;
બૂંડે નાગરમોય પલ્લવવિશે ખોદે નિરાંતે બલે,
ને જ્યાજન્ધનથી છૂટી, ધનુષ આ વિશ્રાન્તિ પામે બલે. ૬

સેના—ત્યારે જેવી સ્વામીની રુચિ:

રાજા—ત્યારે આગળ ગયેલા વનઘેરોને ય પાછા બોલાવી લો
ને આપણા સૈનિકોને પણ આરા કરી દો કે તેઓ તપો-
વનને ન રંગડે; કારણ કે,

તપોધનો શાન્તિપ્રધાન તોયે,
કો' ગૂઢ દાહાત્મક તેજ ધારે;
શીળા અડચે યે, જ્યમ સૂર્યકાન્તો
તપે, પરાયો પડતાં જ તાપ.

૭

સેના—જેવી સ્વામીની આરા.

વિદુ—લેતો જા: ઉરકેરવા તો બહુ યે આવ્યો'તો, પણ રત્નોને
લાથ ધસતો ?

(સેનાપતિ જાય છે.)

રાજા—(પરિજનોને) ત્યારે હવે ત્હમે સર્વે આ મૃગયાનાં વસ્ત્રો
ઉતારી નાખો.

પરિજન—જેવી દેવની આરા.

(જાય છે.)

વિં—આ બધી લપને આપે ઠીક વિદાય કરી. હવે તો, જો
આ વૃક્ષની છાયાતળે, લતાના છત્રવાળા આસન પર
વિરાજે તો હું યે નિરાંતે બેસી શકું.

રાજા-એમ ? થા આગળ ત્યારે.

વિં-પધારો.

(બન્ને જઇને બેસે છે.)

રાજા-અત્યા માઢવ્ય ! છતી આંખે ય તહું તો આંધળો જ રહ્યો. ખાસ જોવા જેવું તો તહે જોયું જ નહિ.

વિં-કેમ વળી ? આપ મહારી આગળ જ હોને ?

રાજા-હું એ નથી કહેતો. એ તો સહુને પોતપોતાનું જ સુદર લાગે. હું તહને પેલી શકુન્તલા વિશે કહું છું. જાણુ છ, એ તો એ આજમનું આભરણ છે !

વિં-(સ્વગત) ...હં...વારુ...પણ એને કોહું આપું તોને ?
(પ્રગટ) પેલી તપસ્વીકન્યાને ?...તે...આપને એને પરણવું લાગે છે.

રાજા-સખે ! પૌરવો કદિ ત્યાજ્ય વસ્તુઓ વિશે પોતાનું મન પરોવે જ નહિ.

દેવાંગનાની તનયા, પણ ત્યક્ત થાતાં,
પોષી ગણી નિજ સુતા ઋષિએ પછીથી,
જાણે મૃદુ કુસુમ કો' નવમાલિકાનું
હોયે પડયું, શિથિલ થી, ખરી અર્કમાથે !

વિં-પણ તહમારાં અન્તઃપુરમાં સ્ત્રીરત્નો કયાં નથી કે આની ઈન્છા કરે છે ? ખજુર છોડીને આમલીનું મન તે કોણુ કરે ?

રાજા-અત્યા ! પણ એ તો તહે એને નથી જોઇને, એટલે આવું આવું બોલ છે. નહિ તો...

વિસ-હા...પણ...જેણે આપને ય વિસ્મય પમાડ્યો હશે તે કંઈ ઓછી રમણીય હશે ?

રાજા-શી વાત કહું ? વયસ્ય !

આભેખી ચિત્ર, પછી ચેતન પૂર્ણ કે શું ?
કે કલ્પી, રૂપસમુદાય લઘુ વિધિએ ?
ધાતાની શક્તિસમ ચિન્તવી દેહ તેનો,
સ્ત્રીરત્નમાં અનુપ એ મુજને દીસે છે. ૯

વિ०-સાચ્યેજ, જો એમ જ હોય તો તો બીજી બધી ય
સુંદરીઓ તેની પાસે ઝાંખી જ પડી જાય !

રાજા-વધુ શું કહું ? એને જોયા પછી તો મ્હને એમ જ થયા
કરે છે કે

નખેથી ના ચૂંટી કળી ય-અણુસૂંધ્યું કુસુમ એ,
અવિધ્યું મોતીકું; નવલ વણુચાખ્યું ય મધ એ;
અને પુણ્યો કેરાં ફળ પુરણસમું એ રૂપ વિમળું,
દશે કોને કાળે સરજ્યું વિધિએ ? જાણું નવ હું. ૧૦

વિ०-ત્યારે વિલમ્બ કાં કરો ? એને સત્વર જ બચાવી લોને !
નહિ તો વળી, એ ક્યાંક ઇંગોળાયાનાં તેલથી ચીકણું
માથાવાળા કોક જોગટાના હાથમાં જમ પડશે.

રાજા-પણ એ તો પરાધીન છે. એના વડીલ પણ અત્યારે
અંહી હાજર નથી.

વિ०-હરકત નહિ ત્યારે...પણ જરા કહેશો કે આપના તરફ
એનો દષ્ટિરાગ કેવોક હશે ?

રાજા-તપસ્વીકન્યાઓ જન્મથી જ શરમાળ હોય છે, છતાં જે
મુજશું જોઈ શકી નહિ લેશ એ,
હસી નિમિત્ત બીજું કંઈ શોધીને;
વિનયરોધિત ભાવ રતિતણો,
છૂપી શક્યો નિજ નાઃ ન થયો છતો ! ૧૧

વિ०-તે નહિ તો શું ત્હમને જોતાંવેત જ ત્હમારે બોલે
નહી બેસે ?

રાજા-ને વળી પાછાં, એ સહુ જતાં હતાં ત્યારે લગ્નગમમાંથી ચે
એનો પ્રેમ સાફ દેખાઈ આવ્યો: કારણ કે

ચાલી-ન ચાલી-ડગલાં કંઈ, દર્બકાંટે
વાગ્યાતણું મિષ ધરી, ઉભી તન્વી ત્યાં તો;
ને ના ભરાયું નિજ વલ્કલ વૃક્ષડાળે,
છાડંતી તો ય મુજશું મુખવાળી જોતી. ૧૨

વિ०-ત્યારે વળી રાહ કોની જુઓ છો? લઈ લો બાવું ને
સીધાવો સત્વર: ત્હમે તો ગણે જંગલમાં મંગળ કીધું ન
હોય? આ તપોવન તો ઉપવન જેવુંજ લાગે છે!

રાજા-જઈ તો ખરો, પણ સખા! અંદી કેટલાક તપસ્વીઓ
મ્હને ઝોળખી ગયા છે: એટલે ત્હું કંઈક એવું મ્હાનું
શોધી કાઢને, કે આપણે ફરીથી આશ્રમમાં જઈ
શકીએ.

વિ०-એમાં વળી મ્હાનું તે શું શોધવાનું હોય? ત્હમે
રાજા છો:

રાજા-રાજા એટલે?

વિ०-એટલે શું? ત્યાં જઈને કહેવું કે ત્હમારા જવની ઉપજનો
હૃદો ભાગ અમ્હને આપી દો:

રાજા-ખેસ, હવે મૂર્ખા! ત્હારા જવ તો શું, પણ મહામૂલાં
રત્નોના ઢગલા કરતાં ય વધારે મૂલ્યવાન-વધારે સત્કાર
યોગ્ય કોઈ બીજી જ ઉપજ તેઓ આપે છે. જો.
ફળ જે દે અતુર્વણોં ભૂપને, તે વિનાશિ છે;
તપષ્ટભાગ જે આપે તાપસો, અવિનાશિ તે: ૧૩

(નેપથ્યમાં)

હા...શ. આપણે કૃતાર્થ થયા આજે:

રાજા—(સાંભળીને) આ ધીર, પ્રશાન્ત સ્વર કોનો ? કોઈ તપસ્વીઓ લાગે છે !

(દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.]

દ્વારપાળ—મહારાજનો જય હો ! કોઈ બે ઋષિકુમારો દ્વારપાસે ઉભા છે.

રાજા—તેમને સત્વર પ્રવેશ કરાવ.

દ્વાર૦—જેવો હુકમ

(જાય છે અને ફરીથી ઋષિકુમારો સાથે પ્રવેશ કરીને)

આ તરફ પધારીયે ! આ તરફ :

(બન્ને ઉભા ઉભા રાજાને જોઈ રહે છે.)

પ્રથમ—વાહ ! વાહ ? કેવું દીપ્તિભર્યું શરીર છે ? ને જીવ : ૪
કેવું વિશ્વસનીય છે ? ઋષિ જેવા રાજવીમાં તો એમજ હોય ને ?

આથે નિત્યે ઋષિસમ રહે, આશ્રમે સર્વભોગ્યે,
તે નિત્યે એ તપ પણ તપે, સાધીને લોકરક્ષા;
સ્વર્ગે સ્પર્શે વશિતણી સ્તુતિ, ચારણોએ કરેલી,
શબ્દે પુણ્યે 'ઋષિ' કહી કહી, યોજીને 'રાજ' પૂર્વે. ૧૪

દ્વિતીય—ગૌતમ ! ઇન્દ્રના મિત્ર દુષ્યન્ત તે આ પોતેજ કતી ?

પ્રથમ—હા. એજ—

દ્વિતીય—હં...તેથીજ

એ તો યોગ્ય : નગરતણી કે ભોગજો શા કરોથી,
સિન્ધુવોટી અવની યદિ આ ભોગવે એકચક્રે;
આશા ધારે સુરયુવતીઓ જીતની, દૈત્યયુદ્ધે,

ખેંચે જ્યાં આ ધનુષ નિજ : તે વજ્ર જ્યાં શક ખેંચે. ૧૫

બન્ને—(રાજા પાસે જઈને) અમ્મર તપો, રાજા !

રાજા-(આસન પરથી હસો થઈને) પ્રણમું છું આપ બન્નેયને:
બન્ને-કલ્યાણ થયે આપનું.

(ફળની ભેટ ધરે છે. રાજા પ્રણામપૂર્વક તે સ્વીકારે છે)

રાજા-શી આજા છે આપની ?

બન્ને-આપ અહીં બિરાજે છો, એ જાણીને આશ્રમવાસી-
ઓની વિશ્વસિ છે કે—

રાજા-શી આજા છે તેમની ?

બન્ને-આપ જાણતાજ હશે કે મહર્ષિ કણ્વદેવ હાલ આશ્રમમાં
બીરાજતા નથી : તેથી અમારાં યજ્ઞકાર્યોમાં રાક્ષસો વિદ્ય
નાથે છે : માટે થોડીજ રાત્રિઓ સૂધી જો આપ આશ્ર-
મમાં પધારી, અમારા શિરચ્છત્ર બને તો !

રાજા-કૃપા થઈ આપ સર્વેની:

વિઠ-(એક તરફ ફરીને રાજાને) વાહ ! વાહ ! બાવતું'તું ને વેચે
બતાવ્યું ! આપને આ વાત કેમ ન ગમે ?

રાજા-રૈવતક ! મહારી વતી સારથિને રથ અને ધનુષ્યબાણ
લાવવાની આજા કર :

દ્વાર-જેવી આજા મહારાજની. (જય છે.)

બન્ને-(સહર્ષ)

પૂર્વજો સમ તહાઈ યે દીસે સુયોગ્ય વર્તન;

આપજીકોતોની રક્ષાના સત્રે દીક્ષિત પૌરવો: ૧૬

રાજા-(પ્રણામપૂર્વક બન્નેને)

ત્યારે આપ બન્ને હવે પધારશો ? હું હમણાં જ, આપની
પાછળ પાછળ જ આવું છું.

બન્ને-વિજય થયે, રાજન !

(જય છે.)

રાજા-કેમ, અલ્યા માહવ્ય ! થાય છે મન શકુન્તલાને જોવાનું ?

વિં-પહેલાં તો ખૂબ હતું, મહારાજ ! પણ-પણ-હવે આ રાક્ષસોની વાત સાંભળીને તો ડીપા જોટલું થ નથી રહ્યું. મહારાં તો હાજાં જ ગગડી ગયા છે :

રાજા-પણ એમ ગભરાઈ કેમ ગયો ? હું છું ને ? મહારી પાસે રહેજો.

વિં-ત્યારે શીકર નહિં : રાક્ષસોથી તો હું રક્ષાઈ જ ચૂક્યો હવે.

(દ્વારપાળ દાખલ થાય છે.)

દ્વાર-સ્વામીનાં વિજયપ્રસ્થાનને કાજે રથ તૈયાર છે : પણ નગરમાંથી દેવીનો સંદેશો લઇને કારભારી આવ્યા છે.

રાજા-(આદરસહિત) કોણ ? કારભારી ? ને તે થ માતાજીનો સંદેશો લઇને ?

દ્વાર-જી હા.

રાજા-સત્વર આવવા દે.

દ્વાર-જેવો હુકમ.

(જાય છે અને કારભારી સાથે પ્રવેશ કરીને)

આ રહ્યા મહારાજ : ત્યાં પધારીયે.

કારભારી-સ્વામીનો વિજય હો ! આજથી ચોથે દહાડે દેવીના ઉપવાસનું પારણું થશે : તે વખતે જરૂર હાજર રહેવાની દેવીએ આપને આજ્ઞા કરી છે :

રાજા-મૂંઝાયો હું તો ! એક તરફ તપસ્વીઓનું કાર્ય : ને બીજી તરફ માતૃશ્રીની આજ્ઞા : કયું કાર્ય છોડી દઉં ? બન્ને સરખાં જ છે : શું કરું અંહી ?

વિં-લટકી રહો ત્રિશંકુની માફક વચમાં જ.

રાજા-સાચ્યે જ, એવું જ કંઈક છે. હું તો મૂંઝાયો.

કાર્યના બે પ્રકારોથી, ચિત્ત થાતું દ્વિધા મુજ ;

જયમ શૈલથી રોકાતાં, નદસ્રોત વહે દિધા. ૧૭
(વિચાર કરીને વિદ્વષકને.)

ભાર્ગ! સાંભળ: માજી ત્હારાપર પુત્ર જેટલું જ હેત
રાખે છે: એટલે તું જ ત્યાં જ: હું અંહી તપસ્વીઓનાં
કાર્યમાં રોકાઈ ગયો છું એ વાત માજીને જણાવજે: ને
માજીનું સર્વ કાર્ય પણ તું જ-તેમના પુત્રની જેમ-ખજાવજે.
વિ૦-હા...જઈ તો ખરો: પણ વળી ત્હમે મ્હને રાક્ષસોથી
અંહી ગયેલો ધારશો તો?

રાજા-(હસીને) અરે! એમ તે ધરાય? તું તો મહાન
બ્રાહ્મણ છે !

વિ૦-ને એક બીજી શરત-હું જઈશ, તો ત્હમારા ન્હાનકડા
ભાઈની જેમ, હો !

રાજા-હા, ભાર્ગ! હા: આ તપોવનમાં વિરોધ ન થાય તે
માટે સહુ અનુયયોને ય હું ત્હારી સાથેજ મોકલું છું ને ?

વિ૦-ત્યારે તો બંદો અત્યારે યુવરાજ થઈ ગયો: ખરું ને ?

રાજા-(સ્વગત) પણ આ ભાઈસાહેબ છે ઉચી વધાણી જેવા:
એટલે કદાચ ને મ્હારો વિચાર અન્ત:પુરમાં ખટી નાખે :
એટલે એને આમજ સદમગ્ગવી દેવા દે.

(પ્રગટ)

અરે, વયસ્ય ! જોજે હો ! હું આ આશ્રમમ જઈ છું તે
ઋષિઓનાં ગૌરવને લીધેજ, નહિ કે પેલી તાપસકન્યા શકુન્ત-
લા માટે : જો :—

ક્યાં હું ? અને, મદનથી અનભિય બાલા,
ને જન્મથીજ ઉછરી મૃગલાં શું એ ક્યાં ?
એ તો હસ્યો સહજ મિત્ર ! મગ્ગકમાં હું;
તેને રખે વળી તું સત્યજ માની લેતો !

૧૮

(બધા નય છે.)

: અંક બીજો સમાપ્ત :

અંક ત્રીજો

—વિષ્કમ્ભ—

(દર્ભ વીણીને આવતો હોનાનો શિષ્ય પ્રવેશ કરે છે.)

શિષ્ય-પૃથ્વીપતિ દુષ્યન્તનો પ્રભાવ કેટલો મહાન છે ?
આશ્રમમાં એ આવ્યા કે તરત જ અમ્હારાં કાર્યો ઉપદ્રવ
રહિત થઈ ગયાં ! સાચ્યે જ,

ન્યાશબ્દેથી જ દૂરેથી, ટંકારે જ ધનુષનાં;
એ હણે સર્વ વિદ્નો, ત્યાં બાણ શે સાધવું પડે ? ૧

ચાલ, ત્યારે વેદીપર પાથરવા માટે, આ દર્ભ ઋત્વિજ્ઞેને
આપી આવું. (કરતાં કરતાં આકાશ સામું જોઈને) અક્ષી પ્રિયંવદા !
આ વાળાનો લેપ અને મૃણાલભર્યા કમલપત્રો કેને માટે
લઈ જા છે ? (સાંભળવાનું નિરૂપીને) શું કહ્યું ? શકુન્તલાને
શું લૂ લાગી છે ? ને તેથી શું તે બહુ જ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ
છે ? તેનાં શરીરની ટાઢકને માટે આ લઈ જા છે ને ? હં ...
પણ, પ્રિયંવદા ! તેની કાળજી રાખીને ઉપચારો કરજો હો !
હા-એ તો કુલપતિજીનો પ્રાણ જ છે ! હું એ હમણાં જ જઈ
છું ને ગૌતમી સાથે યજ્ઞનું તીર્થોદક મોકલું છું....હા...તેને જરા
શાન્તિ મળે તે માટે...

(કહીને નય છે.)

—વિષ્કમ્ભ સમાપ્ત—

(કામવિહ્વલ રાજા પધારે છે.)

રાજા—(નિશ્વાસ મૂકીને)

જાણું છું તપનાં તેજ, બાલા પરવતીય તે;
છતાં, ત્યાં ભમતું ચિત્ત પાછું કેમે ય ના વળે. ૨

(મદનબાધા નિરૂપે છે.)

ભગવન્ કુસુમાયુધ ! કામીજનો ત્હારામાં ને ચંદ્રમાં
વિશ્વાસ રાખીને કેવા છેતરાય છે ? જોને—

તુજ કુસુમશરો છે, શીત રશ્મિ શશીનાં;
પણ વિપરીત ભાસે, એ મદને બે ય આજે;
વરસત હિમગર્ભા રશ્મિથી, અગ્નિ ધનુડુ,
કર છ કઠિન ત્હું એ વજ્રશાં પુષ્પબાણો. ૩

(ફરતાં ફરતાં સંબેદ)

યજ્ઞોનું કાર્ય તો પૂરું થયું; ને ઉપદેષ્ટાઓએ મદને રાજા એ
આપી: પણ હવે ક્યાં જઈ ? ક્યાં જઈને વિશ્રાન્તિ લઉં ?
અહા ! થાક પણ ખૂબ જ લાગ્યો છે. ક્યાં જઈને શોધું
ઉરનો આરામ ? (નિશ્વાસ મૂકીને) હા ... પણ, મહારી
પ્રિયતમાનાં દર્શન એ જ મહારી વિશ્રાન્તિ: એ જ વિનોદ:
એ જ આરામ: તેના સિવાય બીજો ક્યાં જઈ ? ચાલ તેને જ
શોધું: (સૂર્ય સહામું જોઈને) આહ ! મધ્યાહ્ન કેવો તપે છે ?
અત્યારે તો શકુન્તલા માલિનીતીરે લતામંડપોમાં જ હશે:
તેની સખીઓ ય ત્યાં હશે: ને તેથી કંઈક વિનોદ પણ મળશે:
ચાલ, ત્યાં જ જઈ:

(ઠંડો પવન આવતો હોય એમ બતાવીને)

અહો ! કેવો મધુર પવન આવે છે ?

જલકણુ અતિ ભીનાં, માલિનીનાં વહન્તો,
સુરભી વહી વહીને પદ્મની, મન્દ મન્દ;
શીતળ પવન આ તો ભેટવાયોગ્ય ગાઠ,
મદનચક્રી થયેલાં ખૂબ સંતપ્ત અંગે:

૪

(કરતાં કરતાં જુએ છે.)

આ નેતરવૌટયા લતામંડપમાં જ એ હશે: લાગે છે
યે તેમ જ: (નીચું વાળીને જુએ છે.)

અગ્રે આછી, પુંડે ઉડી, નિતમ્બભારથી પડી;
સોનેરી રેતીમાં દ્વારે, પાદપંક્તિ દીસે નવી. ૫

આ ડાંખળાઓમાંથી જ જોઉં: (તેમ કરીને, સહર્ષ)

હા...એ જ...અંહી જ છે મ્હારી આંખ્યોનું સ્વર્ગ:
મ્હારા દીક્ષનો દિલાસો: શિલાપર પુખ્તોની આદર પાથરીને,
મ્હારા મનોરથની એ પ્રિયતમા ત્યાં સૂતી છે: તેની સખીઓ
તેની પાસે બેઠી છે:

...હું ..પણ એ કંઈક વાતો કરતાં જાણાય છે. સાંભળું
તો ખરો, એમની મીઠી મીઠી ગોઠડીયો !

(ત્યાં શકુન્તલા ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે સખીઓ સહિત પ્રવેશ કરે છે.)

સખીઓ—(વાયુ ઢાળીને સરનેહ) ખૂદેનડ શકુન્તલા ! હવે ત્હને

કેમ છે, બા ? કમળપત્રનો વાયુ તને કેવોક ગમે છે ?

કંઈ ટાઢક વળે છે, ખૂદેન ?

શકુન્ત—ત્હને શું વાયુ ઢાળો છો, સખીઓ ?

રાજા—(સ્વગત) રે ! રે ! શકુન્તલા તો અહુ અસ્વસ્થ લાગે છે.

તે, શું આ લૂ લાગી હશે કે હું ચિન્તવું છું તે જ ?

(અભિલાષાપૂર્વક જોઈને)

પણ સન્દેહો શા ?

સ્તને વાળાલેપો, શિથિલ ખિસકેરું વલય, ને
પ્રિયાનું પીડાતું, તદ્દપિ કમનીય વપુ દીસે;
વ્યથા દીસે તીવ્ર, સ્મરતણીસમી ગ્રીભતણી યે,
છતાં એ ના આવી સુભગ કદિ હોયે યુવતીમાં: ૬

પ્રિય—(જનાન્તિકે) આ શકુન્તલાએ પેલા રાજર્ષિને જોયાને, ખૂંદેન!
ત્યાર ઘડીથી જ એ આકુલવ્યાકુલ બની ગઈ છે; ને એના
જવરનું યે કારણ એ તો નહિ હોય ?

અન૦—ને સખિ ! સાચું પૂછ તો, મ્હને યે તેવી જ શંકા
છે: પણ એને જ પૂછવા દે ને ! (મ્હોટથી) ખૂંદેનડ ! ત્હને
પીડા બહુ થતી લાગે છે: કંઈક પૂછું ત્હને ?

(પથારીમાં અર્ધી બેઠી થઈને)

શકુન્—અલી ! શું કહેવું છ ત્હારે ?

અન૦—ખૂંદેનડ ! મદનપીડા તો અમ્હે કદિ ભોગવી નથી:
પણ, કામાતુરની જેવી અવસ્થા ઇતિહાસનિબન્ધોમાં
સાંભળી છે, તેવી જ અવસ્થા ત્હારી લાગે છે: તો,
કહીશ બાપુ ! ત્હને આ બધું કેમ થાય છે ? આ બધા
સન્તાપનું મૂળ કારણ શું ?
...ને, માડી ! રોગને જાણ્યા વિના તેનો ઉપચારે ય શો
થઈ શકે ?

રાજા—(સ્વગત) મ્હારોજ વિચાર અનસૂયા જાણી ગઈ કે શું ?

શકુન્—(સ્વગત) આની સાથે મન તો ઘણું ય મળી ગયું
છે: પણ એ બધું આમ એકાએક જ કેમ કહેવાય ?
મ્હારી તો જીભે ય ઉપડતી નથી:

પ્રિયં-સખિ શકુન્તલા ! આ અનસૂયા શું બોલું કહે છે ?
આમ નાહકની પીડા કેમ ભોગવ છે ? ખૂંદેનડ ! શા માટે
એને અવગણુ છે ? જો તો ખરી, બાપુ ! દિવસે દિવસે
તું કેવી ગણતી જા છે ? તારા સૌન્દર્યની સુરખિ સિવાય,
તારા શરીરમાં બીજું રહ્યું છે ય શું ? બાપુ !

રાજા-(સ્વગત) તદ્દન સત્ય જ કહ્યું પ્રિયવદાએ: આને તો,
આસ્યે ક્ષીણ થયા કપોલ, ઉરનાં કાદિન્યબ્દોણાં સ્તનો,
દીસે ક્ષીણ કટિ, ખભા સરી પડે: નિસ્તેજ કાન્તિ વળી,
શોન્યા: ને પ્રિયદર્શના: મદનથી પીડાતી દેખાય એ,
જાણે પાનખરંત વાયુઅડી કે' રૂડી લતા માધવી ! ૭

શકું-ખૂંદેનડીઓ ! ત્હમને જો નહિ કહું તો બીજા કેને
કહીશ ?...પણ, રહેવા દો ને: ખૂંદેન ! નાહકનો ત્હમને
સન્તાપ થશે...

બન્ને-ત્યારેજ અમ્હે ત્હને વિનવીએ છીએ ને ! જાણુ છે,
ખૂંદેનડ ? સ્નેહીઓમાં સમભાગે વહેંચાયેલું દુઃખ સહ
બને છે:

રાજા-(સ્વગત)

દુઃખે દુઃખી, સુખી સુખે થતી ખૂંદેન પૂછે,
કે'શેજ તેથી ઉરવ્યાધિતણો જ હેતુ:
ભાળ્યો મ્હને ફરી ફરી, ધરી આશ આણે,
તો યે ક્ષણે શ્રવણની, ધડકંત ચિત્ત: ૮

શકું-શું કહું, સખિ ? તપોવનનું રક્ષણ કરવા આવેલા, પેલા
રાજર્ષિને મ્હેં જોયા કની ખૂંદેન ! ત્યારથી જ...

(અર્ધુ બોલીને શૃંગારલક્ષણ નિરૂપે છે.)

બન્ને-કેમ અચકાય છે, ખૂંદેન ?...હું...ત્યારથી જ....

શકું-ત્યારથી જ મ્હારું મન એમનામાં પરોવાયું: ને તેથીજ
આ દશા થઈ !

રાજા—(સ્વગત, સહર્ષ) જે સાંભળવાની ઇચ્છા હતી તેજ સાંભળ્યું !

સ્મર છે દાહનું મૂળ, છતાં એ શાન્તિશો મ્હને;

ગ્રીષ્માન્તે, મેઘઆચ્છાદો રવિ જેમ મનુષ્યને: ૯

શકું—તો, ખ્હેનડીઓ ! ત્હમરી જે સંમતિ હોય તો, ત્હમે એવું કંઈક કરોને કે એને દયા આવે: નહિ તો,— નહિ તો ખ્હેનડીઓ ! નક્કી માની લેજો કે મ્હારાં અત્ર-જળ ખૂટયાં છે !

રાજા—(સ્વગત) સાચ્યે જ, વચન તો સન્દેહ ટાળનારું જ છે.

પ્રિયં—(જ્ઞાન્તિકે) અલી અનસૂયા ! આનો મદનજ્વર અસહ્ય લાગે છે: વળી, આણે કોઈ સાધારણ મનુષ્યને પોતાનું હૃદય નથી અર્પ્યું, પણ આનું પ્રેમપાત્ર તો સમસ્ત પુરુ-કુલનું ભૂષણ છે: એટલે, આની અભિલાષાને આપણે વધાવી જ લઈએ તો ?

અનં—હા. એ જ ખરાખર ડીક થશે:

પ્રિયં—(મ્હોટથી) સખિરી ! સહભાગ્યે, ત્હારી ભક્તિ તો પાત્રજ દળી: સાગર છોડી, મદાનદી ખીજે ક્યાં અવ-તરે ? નવપક્ષવા માધવીજતોને આંખાવિના ખીજું કોણ ઝીલે ?

રાજા—(સ્વગત) વાહ ! વાહ ! આ બન્નેએ ય શકુન્તલાને અનુ-મતિ આપી: વિશાખા નક્ષત્રની બેલડી તો ચંદ્રલેખાને જ અનુસરે ને ?

અનં—ત્યારે ખ્હેન ! એવો કયો ઉપાય લઈશું કે આપણી સખીની અભિલાષા સત્વર, ગુપ્ત રીતે પૂર્ણ થાય ?

પ્રિયં—ખ્હેન ! સત્વર કરવું તો સહેલું છે: ગુપ્ત રીતે કરવું એ જ જરા વિચારણીય છે.

અનં—કેમ, એમ સખિ ?

પ્રિયં-એ રાજર્ષિ યે આના તરફ પ્રેમાળ નજરે નિહાળે છે:
ને ઉજ્જગરા કરી કરીને સૂકાઈ ગયા યે લાગે છે:

રાજા-(સ્વગત) સાચ્યેજ, એમજ છે: વળી,
રાત્રે રાત્રે, કર પર ઉન્હાં આંસુડાંના પ્રવાહે,
અન્તસ્તાપે, મણિ થઇ ગયો સાંવ નિસ્તેજ જોનો;
ન્યાડંખોને લવ ન અડતાં, હેમકેરું કડું એ,
કાંટેથી કેં સરી સરી જતાં, થાકું ઉંચું કરીને: ૧૦

પ્રિયં-(વિચાર કરીને) અલી! ત્યારે એક પ્રણયપત્રિકા પાઠ-
વીએ તો? દેવપ્રસાદને જ્હાને, ફૂલમાં સંતાડીને, એ તેને
હાથોહાથ જ હું પહોંચાડી દમ્પશ:

અનં-વાહ! વાહ! યુક્તિ તો સરસ: પણ શકુન્તલા શું
કહે છે?

શકુન્-તહમારો વિચાર એજ મ્હારો વિચાર: તેમાં વળી પૂછ-
વાનું યે શું હોય?

પ્રિયં-વારુ ત્યારે: ત્હારાં આત્માનાં અર્પણનું એક લલિત
પદ રચી કાઢતે!

શકુન્-અલી! હું ય તેજ વિચાર કરું છું: પણ એ ક્યાંક અવ-
ગણના કરશે તો? સાચ્યું કહું તો, સખિ! એ ભયથી
હૃદય વળી પાછું પડે છે:

રાજા-(સહર્ષ, સ્વગત)

જેની અવસાની ધરે ભીતિ ભીરુ!

તે આ ઉભો આતુર સંગમાર્થ હું:

પ્રાર્થે છતાં લક્ષ્મી મળે ન કે મળે,

ક્યાં જાય, જેને ચઢતીજ લક્ષ્મી તે? ૧૧

અન્ને-અરેરે! તું તો હજી યે ત્હારા પોતાના ગુણોને ઉવેખ-
નારી જ રહી! તનમનને શીતળ કરવાવાળી શરચ્ચન્દ્રિકા
આડો પડદો તે કોણ ધરે?

રાજા-(સ્વગત) મહારી પ્રિયાને હું અનિમેષ ચક્ષુથી જોઈ રહું
હું તે યોગ્ય જ છે. કારણ કે,

એક બ્રૂ કરીને ઉંચી, રચતી પદ પ્રેમનાં;

રોમાંચિત કપોલેથી વિશિષ્ટ પ્રેમ દાખવે: ૧૨

શકુન્ત-લો, અલી ! આ પછ તો રચાઈ ગયું: પણ લેખન
સામગ્રી ક્યાં ?

પ્રિયં-ન હોય તો કંઈ નહિ: પોપટના પેટ જેવું સુકોમળ
આ કમળદળ ક્યાં નથી ? નખવતી તેમાં લખી લે:

શકુન્ત-(એમ નિરૂપીને) સાંભળો ત્યારે: અલી ! જુઓ જોઈ, એ
ખરાખર છે કે નહિ ?

ખન્ને-હં...શું લખ્યું છે ? બોલ જોઈએ:

શકુન્ત-(બોલે છે)

જાણું નહિ હૃદય હું તુજ લેશ, કિન્તુ

અંગો અતિ વશખતાં તુજ કાળ મહારાં:

ને રાત્રિના ય, દિવસે ય, અનંગ તેને

નિષ્કૂર હે ! તપવતો અતિશે અરેરે !

૧૩

રાજા-(એકદમ બહાર આવીને)

અંગો કંઈ તપવતો તનુગાત્રિ ! ત્હારાં:

કિન્તુ, મહને સતત એ દહતો અનંગ;

જો ! ધન્દુને દિનપતિ કરમાવી દેતો,

ના તેટલો કુમુદને કરમાવતો એ !

૧૪

સખીઓ-(રાજાને જોઈને સહર્ષ ઉભી થાય છે.) પધારીયે !

પધારીયે ! અમ સત્વર ફળતા મનોરથ !

(શકુન્તલા એ ઉભી થવા જાય છે.)

રાજા-બહુ થયું: બહુ થયું: નાહકની તરફી ન લો:

સંલગ્ન પુણ્યશ્યામું, મ્હેકન્તાં કલાન્ત બીસથી;

ધીખંતાં તુજ ગાત્રાને આ વિવેક ધટે નહિ: ૧૫

સખીઓ-આ શિલાની એક તરફ બીરાજશે, વયસ્ય ?

(રાજા બેસે છે. લગ્નગઢણી શકુન્તલા ઉભી રહે છે.)

પ્રિયં-આપ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ પ્રત્યક્ષ જ છે, છતાં ય

સખીસ્નેહને લીધે પુનરુક્તિ કરે તો ક્ષમા કરશે ?

રાજા-અરે કલ્યાણી ! એમાં ક્ષમા શાની ? તહમારે જે કંઈ

કહેવાનું હોય તે કહી દો: સંકોચ ન રાખો: કારણ કે

કહેવાનું ન કહેવાથી પરિતાપ થાય છે:

પ્રિયં-ત્યારે આપનાં રાજ્યમાં કોઈ દુઃખી જન રહેતું હોય,

તો તેનું દુઃખ દરવાનો આપનો ધર્મ ખરો કે નહિ ?

રાજા-ખરો સ્તો ! એથી મ્હોટો બીજો કયો ધર્મ હોઈ શકે ?

પ્રિયં-ત્યારે, અમ્હારી આ સખીની આવી અવસ્થા કેમ થઈ

તે જાણો છો ? તેનો આપની તરફ અનુરાગ છે: ને

તેથી જ ભગવાન્ કામદેવે તેની આ દશા કરી છે. જે

આપ તેને સ્વીકારો તો જ તે ખરે તેમ છે.

રાજા-પણ, કલ્યાણી ! એ તો પરસ્પર જ છે ને ? આપે તેની

સંમતિ આપી તે તો આપની કૃપા:

શકુન્- (પ્રિયંવદાને) અહીં ! પણ એમને નાહકના કાં અટકાવ ?

રાજર્ષિનાં અન્ન:પુરતી રાણીઓ તેમના વિરહથી વલ-

ખતી હશે !

રાજા-સુન્દરી !

તુજ વિશે મુજ ભક્તિ અધી લગ્ના,

ઉર વસી, અયિ ! તો ય જૂઠું લહી;

લણતી તહુ ફરીથી, મદિરેલાણે !

મદનબાણુહણ્યા મુજને ખરે !

અનન્-વચચ ! સાંભળ્યું છે કે રાજાએ બહુપત્નીપ્રેમી હોય છે: અમ્હારી આ પ્રિયસખી, અમ્હે તો આપને આપી જ દીધી છે. પણ, કૃપા કરીને, તેને એવી રીતે રાખજો કે તેનાં સંબંધિઓને પાછળથી પસ્તાવું ન પડે.

રાજા-શું વધુ કહું ? કલ્યાણી !

બહુપત્ની, છતાં બે જ પ્રતિષ્ઠા પુરુવંશની;

આસમુદ્ર ધરા એક: ને બીજી, તમ આ સખી: ૧૭

બન્ને-ત્યારે ચિન્તામુક્ત થયાં અમ્હે:

પ્રિયન્-પણ અલિ અનસયા ! ખરું જો તો ખરી ! પેલો મૃગબાલ કેવો વિફલ દીસે છે ? એની માતાને તો એ નહિ શોધતો હોય ને ?...હં...એમ જ લાગે છે: આવને ! એને મિલાપ કરાવી દેજો.

(બન્ને ચાલતી થાય છે.)

શકુન્-અલી ! પણ ક્યાં ચાલી બન્ને ય ? હું અંદી એકલી અશરણ છું ને ? અરે ! પાગ કોક તો આવો !

બન્ને-(જતાં જતાં) એકલી-અશરણ-શાન્તી ? પૃથ્વી બે જોનું શરણું શોધતી જાય છે તે તો ત્હારી પાસે જ છે ને ?
(જાય છે.)

શકુન્-હાય રે ! શું બે ય જણી ચાલી ગઈ ?

રાજા-બહુ થયું ! નાહકનો સન્તાપ કાં કરો ? ત્હમારો ભક્ત ત્હમારો દાસ-ત્હમારી પાસે જ છે ને ?

શું શીત ને શ્રમહરંત હું આર્દ્ર વાયુ

ઢાળું ધીમેથી, નલિનીદળવૃંજણુથી ?

કે પદ્મરક્ત ચરણો પુજ દાણું ધીમે

અંકે ધરી, સુખ મળે, કરભોરુ તેમ ? ૧૮

શકુન્-નારે ! આપ તો માનનીય છો ! આપને તે એવાં કામ ચીંધાય ? હું દોષમાં જ પડું ને ? (ઉભી થઈને જવા લાગે છે.)

રાજા-અરે ! પણ ક્યાં ચાલ્યાં સુન્દરી ? હજી તો દિવસે ય આથમ્યો નથી : ને તેમાં વળી, ત્હમારાં શરીરની અવસ્થા તો જુઓ !

શય્યા કુણી કુસુમની તજી, ને સ્તનોનું
એ પદ્મપત્રતણું આવરણે ય છાંડી;
તું કેમ જઈ શકીશ આ બળતા બપોરે,
પીડાભર્યા તુજ અતિ સુકુમાર ગાત્રે ? ૧૯

(બળાત્કારે એને પાછી ખેંચે છે.)

શકું-પૌરવપતિ ! જરા વિનય તો રાખો ! કામવિવૃક્ષ તો ય હું પરાધીન છું, હો !

રાજા-પણ ભીરુ ! એમાં ગભરાય છે શાની ? પૂજ્યપાદ કુલ-
પતિજી ધર્મને ક્યાં નથી જાણતા ? આમાં એ ત્યારે
દોષ નહિ ગણે. કારણ કે,

સુણ્યું છે બહુ કન્યાઓ રાજર્ષિઓ તણી, વરી
ગાન્ધર્વવિધિથી, તેને વડીલે અભિનન્દી યે. ૨૦

શકું-ભલે પણ તો ય મ્હને છોડી દો : મ્હારે મ્હારી સખી-
ઓને મળવું છે. હજી યે એક વાર તેમને પૂછવું છે. છોડી
દો, મ્હને.

રાજા-ભલે, ત્યારે છોડી દઉં છું, હં...

શકું-ક્યારે ?

રાજા-

અણચૂંટયા અતિ કેમલ પુષ્પને
અવનવો રસ જેમ પદ્મપદ્મ;
અધરનો રસ તેમ પિપાસુ હું,
ચૂસી લઉં તુજ સુન્દરી ! ધૈર્યથી... ૨૧

(એમ કહીને શકુન્તલાને ચુમ્બન કરવા માટે, તેનું મોઢું પોતાની પાસે લાવે છે: શકુન્તલા ખેંચી લે છે.)

(નેપથ્યમાં)

અલી ચક્રવાકી...ય ! હવે તો ત્હારા સહચરની રગ્ન લઈ લે: આ રાત્રી યે ઉપસ્થિત થઈ ગઈ:

શકુન્- (ચમકાને) પૌરવરાજ ! ક્ષમા કરજો. પેલી શાખાઓની પાછળ આપ સંતાઈ જશો ? મ્હારું સૂવાણુ પૂછવા ગૌતમી માણ આવતાં લાગે છે.

રાજા-વારુ, પ્હણોને ?

(શાખાઓની પાછળ દૂપાઈ જાય છે.)

(ત્યાં હાથમાં પાત્ર લઈને ગૌતમી અને સખીઓ આવે છે.)

સખીઓ-આ તરફ આવો, માણ ! આ તરફ: શકુન્તલા અંહી છે:

ગૌતમી- (શકુન્તલા પાસે જઈને) મ્હારી વ્હાલુડી ! કેમ છે હવે ?

કંઈ તાવ ખાવ ઉતર્યો ? સાંધાઓની કળતર કેમ છે ?

શકુન્-ઠીક છે, માણ ! અત્યારે તો સારી પેઠે ઠીક છે:

ગૌતમી-ત્યારે, ખેટા ! આ દર્બોદક પી લે ! જો તો ખરી, રોગનું તો નામે ય નહિ રહે; પણ, માંડી ! ચાલ જોઉં, આપણે પર્ણકુટિએ જ જઈએ: દિવસ પણ આથમી ગયો છે.

શકુન્- (સ્વગત) મનડાં ! ત્હું તે કેવુંકે છે ? ત્હારો મનોરથ જ્યારે સુખેથી ફળતો તો ત્યારે ત્હું શરમાયું: ને હવે ? હવે તેના વિયોગે ત્હું પસ્તાય છે ! પણ-હવે એ ઉચાટ શા કામનો ?

(જરા દૂર ખસીને, મ્હોટથી)

લતામંડપ ! અરે મુજ સન્તાપના હરનાર ! અત્યારે તો તું રગ્ન લઉં છું. પણ ફરીથી ઉપભોગ કાજે આવીશ, હો ! જઉં છું, હમણાં તો:

(બધાંની સાથે દુઃખથી રાકુન્તલા જાય છે.)

રાજા-(પહેલાનાં સ્થાનમાં આવીને, નિઃશ્વાસ મૂકીને)

અરેરે ! મનોરથ ફળતાં કેટકેટલાં વિધનો આવે છે ?

અંગુલિથી અધરને કંઠ ઢાંકી, ઢાંકી,

‘ ઉં અહું ખસોની ! ’ વદી અસ્પૃટ વેણ મીઠાં,

વાળા લીધું કુટિલ પદ્મસુહંત આસ્ય,

તે યતનથી ઉંચું કીધું : પણ ના ચૂમાયું ! ૨૨

પણ હવે ક્યાં જઉં ? મહારી પ્રિયાએ ભોગવેલા આ
લતામંડપમાં જ ઘડીક થોભું તો ? (સર્વત્ર જોઈને)

શય્યા પુષ્પતણી, શિલાપર પડી આ, તમ દેહે વીંખી,

આલેખ્યો નખથી દળે કમળનાં, તે લેખ કન્દર્પનો;

ને જે કંકણ ખીસનું સરી પડ્યું તે આ : બધું જોઈએ,

છોડી મંડપ ના શકું જ સહસા, સૂનો ય છો ને રહ્યો ! ૨૩

(ત્યાં આકાશવાણી થાય છે.)

સંધ્યા તણા હવન થાય શરૂ પછીથી

વેરાધ અગ્નિવતી વેદીની આસપાસ;

સાયંધનોશી, અસુરોતણી, રક્તવર્ણી

છાયા ભયંકર અતિ, બહુધા ધ્રુમંતી. ૨૪

રાજા-આ રહ્યો હું : આ હમણાં જ આવ્યો :

(કહીને જાય છે.)

: અંક ત્રીજો સમાપ્ત :

અંક ત્રીથો

— વિષ્ણુભક્ત —

(૧૬૪માં વીણતી વીણતી પ્રિયંવદા અને અનસૂયા પ્રવેશે છે.)

અનં—અલી પ્રિયંવદા ! શકુન્તલા ગાન્ધર્વવિધિથી પોતાને યોગ્ય પતિ સાથે પરણી અને સુખી થે થઇઃ સાચું કહું તો, તેને લીધે મ્હને સંતોષ થાય છે, પણ સાથે, સાથે કેંક ચિન્તા થે રહ્યા કરે છે.

પ્રિયં—એ શું વળા ?

અનં—સાંભળ, બહેન ! યજ્ઞકાર્ય સમાપ્ત થઇ ગયું છે. ઋષિઓની આજ્ઞા લઇને રાજર્ષિ પોતાના નગરમાં પણ પધાર્યા છે. હવે કદાચ ને તેના અન્નઃપુરમાં જતાં, અંહીનું વૃત્તાન્ત વિસરી જશે તો ? તેમને તો અનેક રાણીઓ હોય !

પ્રિયં—ગાંડી થઇ કે શું ? તેમના જેવી આકૃતિવાળા તે અવગુણી હોય કદિ ? પણ, બાપુજી જ્યારે આ વાત સાંભળશે ત્યારે તે શું કહેશે, ભલા ?

અનં—મ્હને તો લાગે છે કે અનુમતિ જ આપશે.

પ્રિયં—કેમ જાણ્યું ?

અનં—ગુણવાન પતિને કન્યકા આપવાનો તો તેમનો મૂળથી જ સંકલ્પ છે ને ? તેમને બદલે દેવે જ એ કાર્ય કરી આપ્યું; એટલે બાપુજી તો અનાયાસે જ કૃતાર્થ થયા. એમનો સંકલ્પ તો આમ અચાનક જ ફળ્યો !

પ્રિયં—પૂજનને માટે આટલાં ફૂલ તો બહુ થે થશે, સખિ !

અનં-પણ શકુન્તલા સૌભાગ્યદેવતાની પૂજા કરવાની છે ને,
એટલે ફૂલો વધુ જોઈશે.

પ્રિયં-ત્યારે દીક.

(પુષ્પો ચૂટે છે.)

(નેપથ્યમાં)

અરે ! છે કે નહિ કોઈ ? હું આવ્યો છું !

અનં-(સાંભળીને) સખિ ! કોઈ અતિથિ આવ્યા લાગે છે.

પ્રિયં-શીકર નહિ. શકુન્તલા ત્યાં પર્યુકુટિએ જ છે. (સ્વગત)

પણ એ ખીચારીનું હૃદય ત્યાં ક્યાં છે ?

અનં-અસ, અસ, લેનેઃ આટલાં ફૂલ તો બહુ યે થશે.

(બન્ને જવા લાગે છે.)

(નેપથ્યમાં)

અરે ! અતિથિને અવગણનારી !

આવ્યો ઉવેખી મુજશા તપસ્વીને,

જેનું ધરે ધ્યાન અનન્ય ચિત્તથી;

સંભારી દેતાં ય નહિ સ્મરે ત્હને,

કેફે કહેલું જ્યમ કેરી વિસ્મરે.

૧

પ્રિયં-હાય રે ! બા ! ભૂંડી થઈ ! હૈયાસૂતી શકુન્તલા કોઈ
પૂજ્ય પુરૂષના અપરાધમાં આવી પડીઃ (આગળ નજર
હોડાવીને) રે ! રે ! ને તે ય કોઈ જેવા તેવાના અપરાધમાં
નહિઃ પણ મહર્ષિ દુર્વાસાના ! તેમનો કોપ પણ કેવો ?
વાતવાતમાં જ સળગી ઉઠેઃ ને, પાછા, જો તો ખરી, એ
શાપ દહને કેવા-કેવા વેગથી આહ્યા જાય છે ? રોક્યા
રોકાય તેમ પણ નથી ! અરેરે ! અગ્નિ વિના ખીજું કાણ
ખાળા નાખે ?

અનં-શું આહ્યા ગયા ? દોડ, ખૂંદેન ! ઝટ દોડઃ તેમને હાથે
પગે લાગીને ય અંદી તેડી આવઃ તેટલામાં હું તેમના

સત્કાર માટે અર્ધપાદાદિક તૈયાર કરી રાખું: જા;
ખેન ! બહેલી થા, જોઈ !

પ્રિયં-લે, ત્યારે જઈ છું.

(જાય છે.)

અનન્—(થોડું ચાલીને ઠોકર વાગવાનું નિરૂપે છે.) હાથરે ! આ
તો ઉતાવળે ચાલતાં ઠોકર વાગી ને મહારા હાથમાંથી
ફૂલછાબડી થે પડી ગઈ ! (એમ કહી ફૂલો વીણવા
લાગે છે.)

(પ્રિયંવદા આવે છે.)

પ્રિયં-સખિ ! જનમવાંકા તે કદિ સીધા થાય ? ગમે તેટલાં
વીનવણાં કરીએ તો ય માને ? છતાં ય, માંડ માંડ તેમને
જરા...ક પીગળાવ્યા.

અનન્—(જરા હસીને) સદ્ભાગ્ય, સખિ ! જરાતરા થે પીગળ્યા
એ તો ધણુંય. નહિ તો વળી, એમની પાસેથી તે દયા
કેવી ?...હં...પણ ત્યાં શું થયું ?

પ્રિયં—પાછા ફરવા માટે મહેં તો એમને બહુ થે વિનવ્યા. કેટ-
લા ય કાલાવાલા કર્યા: પણ એ એકના બે ન જ થયા.
ત્યારે મહેં એમને વિરોધિ કરી કે:—

‘ ભગવન્ ! કણ્વદેવની પુત્રી એ તો આપની જ પુત્રી ! આપના
તપપ્રભાવથી એ અન્નાણી જ છે. ને આ તેનો અપરાધ પણ પહેલો જ
છે. તો ભગવાને તેના એક અપરાધની ક્ષમા આપવી જોઈએ: ’

અનન્—હં...પછી ? પછી એમણે શું કહ્યું ?

પ્રિયં—પછી, એમણે કહ્યું કે,

‘ મહારૂં વચન કદાપિ ફરે જ નહિ. પણ, જા, કોઈ અભિજ્ઞાના-
ભરણું દર્શન થતાં જ એ શાપ ટળશે. ’

એટલું કહીને તરત જ એ અદશ્ય થઈ ગયા.

અનન્-એટલું ચે ઠીક સ્તો ? થોડું ઘણું આશ્વાસન તો ખરું ? સાંભરે છે ને ? પેલા રાજર્ષિ પોતાનાં નામવાળા વૌટી સંભારણાં તરીકે, શકુન્તલાને પહેરાવતા ગયા છે. એટલે શાપ ટાળવાનો ઉપાય પણ શકુન્તલાના હાથમાં જ છે.

પ્રિયન્-ચાલ ત્યારે, સખી ! હવે દેવકાર્ય કરી લખએ.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રિયન્-(જતાં જતાં) પહોં જો તો ખરી, અનસૂયા ! ડાખા હાથ પર મોઢું ટેકવીને શકુન્તલા બેઠી છે ! કેવી સ્તબ્ધ લાગે છે ? જાણે ચીતરેલી જ હોય નહિ ! પતિના વિચારમાં ને વિચારમાં એને પોતાનું ય ભાન નથી રહ્યું. ત્યારે કોઈ આવતાજતાનું તો ક્યાંથી જ રહે ?

અનન્-અલી ! પણ, ઉભી રહે જરાક. એક વાત કહી લઉં. આપણી આ સખીને! સ્વભાવ બહુ સુકુમાર છે : એટલે તે, જો આ વાત સાંભળશે, તો તેને કંઈ નું કંઈ થઈ જશે. માટે ધ્યાનમાં રાખજે, હો ! આ શાપની વાત, આપણા બે સિવાય ત્રીજા કોઈને કાને ન જાય. આપણે આપણી સખીને બચાવવી છે. શું સ્વમણ ?

પ્રિયન્-અરે ! એવું તે થાય કદિ ? નવમાલિકાને ખદખદતાં પાણી તે કોણ સીંચે ?

(બન્ને જાય છે.)

—વિષ્કંભ સમાપ્ત—

અંક ત્રીથો

(તરત જાગેલો શિષ્ય આવે છે.)

શિષ્ય-ભગવાન કાશ્યપ પ્રવાસેથી પાછા પધાર્યા છે. તેમણે મહને સમય જોવાની આજ્ઞા કરી છે. જરા ખુલામાં જમને જોડે તો ખરો કે રાત્રિ હવે કેટલી બાકી રહી છે ?
(જાય છે અને જુએ છે.) અરે ! આ તો મળરકું થઈ ગયું !

આ ઔષધીપતિ જતો અંદી અસ્તશૃંગે,
આ સૂર્ય ત્યાં, અરુણ રથાપી રથાગ્ર, આવે;
અસ્તોદયે ઉભય જ્યોતિર્ગણાં જ સાથે,
બંધાય મર્ત્ય નિજ સર્વ દશાથી જાણે ! ૨

વળી,

અદશ્ય ચન્દ્ર બનતાં, સરપોયણી આ
દારે ન નેત્ર : સ્મૃતિશેષ દીપ્ત શોભા;
બહાલો જતાં, વિરહનાં અબલાજનોને
દુઃખો અસહ્ય અતિશે દહતાં જ નિશ્ચે. ૩

(ત્યાં પડેલો જાગે કરીને અનસૂયા પ્રવેશ કરે છે.)

અન૦-હું તો વિષયરસથી અજાણી છું : એટલે મહને એની શી ખબર પડે ? છતાં ય એટલું તો સહમનું છું કે રાજર્ષિએ શકુન્તલા તરફ અનાર્ય જ આચરણ કર્યું છે : આર્યને-ને તેમાં યે રાજર્ષિને તો-એ ન જ જાણે.

શિ૦-ગુરુજીને નિવેદી આવું કે હોમવેલા થઈ છે. (શિષ્ય જાય છે.)

અનન-જાગી છું તો ય શું કરું ? મહારાં તો ગુડાં ગળી ગયાં હોય તેમ લાગે છે. બહે હવે કામદેવની કામનાઓ તમ થાય ! કાં તો મહારી ભોળા સખી જુદાબોલા રાગને વરી : ને કાં તો દુર્વાસાનો શાપ કળ્યો : નહિ તો, રાજર્ષિ તે વળી આમ કરે ? અંહી હતો ત્યારે કેવું મીઠું મીઠું બોલતાંતા ? ને હવે, દેશમાં ગયા પછી એક ચીટ્ટી સરખી થે ન લખી....ત્યારે, આ અભિજ્ઞાનાંશુલિ તેમને ઓકલાવું તો ?...પણ દુઃખીઆરા તપસ્વીઓમાંથી કેને કહું ? જાણું છું કે, દોષ બધો મહારી સખીનો જ છે. કાર્યપ બાપુ પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા છે : શકુન્તલા દુષ્યન્તને પરણી અને સીમન્તિની થઈ, એ વાત બાપુજીને કહેતાં તો મહારી જીભે ય નથી ઉપડતી : શું કરું ?

(ત્યાં પ્રિયંવદા આવે છે.)

પ્રિયં- (સહર્ષ) શકુન્તલાને આજે વળાવવી છે, ખહેન ! ચાલ, તેને માટે તૈઆરીઓ કરીએ. બહેલી થા.

અનન-કેમ, એમ ? સખી !

પ્રિયં-સાંભળ, ખહેન ! કેવીક નોંદર આવી'તી તે પૂછવા હું શકુન્તલા પાસે ગઈ હતી, ત્યાં...

અનન-ત્યાં શું થયું, ખહેન ?

પ્રિયં-ત્યાં શકુન્તલા લજ્જાદળ્યા વદને ઉભી હતી. ને બાપુજી તેના ખલા પર હાથ રાખીને તેને અભિનન્દન આપતા હતા. બાપુજી કહેતાંતા કે- ' દર્ષિ ધૂમાડાથી રંધાઈ ગયેલી હોવા છતાં ય યજમાને આપેલી આહુતિ તો સદ્ભાગ્યે અગ્નિમાં જ પડી : સારા શિષ્યને આપેલી વિદ્યાની જેમ, ખેટા ! ત્હારો ય મદને શોક નથી થતો. આજે જ હું ત્હને સાસરે વળાવીશ. ઋષિઓ ત્હને મૂકવા ત્હારી સાથે આવશે. '

અનન્-તે બાપુજીને આ વાત કોણે કરી હશે, ભલા ?

પ્રિયન્-કોઈએ નહિ. બાપુજી આહુતિ આપતાં ત્યારે આકાશ-
વાણી થઈ હતી.

અનન્-આકાશવાણી ? શી હતી એ આકાશવાણી ?

પ્રિયન્—

‘ પ્રજ્ઞની ભૂતિને કાળે દુષ્યન્તતેજ ધારતી;
પુત્રીને જાણજો, બ્રહ્મન ! અગ્નિગર્ભા શમીસમી.’ ૪

અનન્-(પ્રિયન્વદાને ભેટીને) ભલે થઈ, બહેન ! મહારી
આંખો દરી : પણ શકુન્તલા આજે જ જાય છે તે
સાંભળીને તો મને શોક ને સંતોષ બન્ને થાય છે.

પ્રિયન્-આપણી બહેન જો સુખી થતી હોય તો આપણો
શોક તો આપણે ગમે તે રીતે ય વિસારી દઈશું.

અનન્-ને તેથી જ, શકુન્તલા જાય ત્યારે તેને પહેરાવવા માટે
બોલસરીનાં મધ્વમધતાં ફૂલોની માળા મહેં ગૂંચી રાખી છે.
પેલા આંખાની કાળે નાળીયેરના કરંડીયામાં એને મૂકી
છે. તેને જરા ઝાલી રાખને, બહેન ! એટલામાં હું કસ્તૂરી,
તીર્થોની માટી, દરબનાં કૂંપજો આદિ મંગળ સામગ્રી
લઈ આવું.

પ્રિયન્-જ ત્યારે : (અનન્ જાય છે : પ્રિયન્ પુષ્પો તોડતી
દેખાય છે.)

(નેપથ્યમાં)

ગૌતમી ! શકુન્તલાને વળાવવી છે : શાર્ફરિવ આદિને
બોલાવ તો !

પ્રિયન્-(સાંભળીને) ઝટ કર, અનમૂયા ! આ તો ઋષિ-
ઓને હસ્તિનાપુર જવા માટે બોલાવવામાં આવે છે !

(મંગળ સામગ્રી લઈને દાખલ થતાં)

અનન્ન-ચાલ, ત્યારે જઇએ, ખેન ! (ખન્ને જાય છે, જતાં જતાં)

પ્રિયન્ન- (જેઠને) જો તો ખરી ! પહોળું શકુન્તલા ઉભી છે.

સૂર્યોદય થતાં એણે અભ્યંગસ્નાન કરી લીધું લાગે છે. ને

અનિષ્ટ દૂર કરવા માટે હાથમાં અક્ષત લઈને, સ્વસ્તિ-

વાચન કરતી તપસ્વિનીઓ તેને અભિનન્દન આપે છે:

ચાલ ત્યાંજ જઇએ.

(જાય છે.)

(ઉપર કહ્યું ને પ્રમાણે શકુન્ન અને તપસ્વિનીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

એક તપન્ન- (શકુન્ન ને) આપુ ! ત્યારે પતિ ત્યારે પર પૂર્ણ

પ્રેમ રાખીને, ત્યારે ' મહાદેવી ' કહીને બોલાવે એવો

ત્યારે આશીર્વાદ છે.

ખીન્ન-એટા ! વીરપ્રસવિની થજે.

ત્રીન્ન-ત્યારે પતિની માનીતી થજે, માડી !

(એમ આશીર્વાદ દઈને જોતમી સિવાય ખીન્ન સર્વ જાય છે.)

સખીઓ- (આવાંને) સુખસાગરમાં તરખેળ થજે, ખેનડી !

શકુન્ન-આવો, આવો, ખેનડો ! બેસો અંહી.

ખન્ને સખીઓ- (મંગળવાત્ર લઈ આવે છે) ચાલ, અલી !

તેઆર થા. ત્યારે સૌભાગ્યશૃંગાર રચી લઈએ.

શકુન્ન-આભાર થયો: પણ હાયરે ! મહને આવી રાખીએનો

શણગાર તો ક્યાંય નહિ મળે. (રો છે.)

ખન્ને-પણ, ખેન ! આમ મંગલ અવસરે રડાય નહિ, આ !

(આંસુ લે છે.)

પ્રિયન્ન-ત્યારે રૂપ તો, માડી ! આભરણોને યોગ્ય છે: આશ્ર-

મમાં એ વેડફાઈ જાય. અંહી તે એવાં ક્યાં ભૂષણો હોય ?

(હાથમાં છાંય લઈને બે ઋષિકૃનારા આવે છે.)

ખન્ને ઋષિ-આ અલંકારો લાગ્ય: છીએ: ખેનને શણગારી લો:

(અલંકારો જોઈને સર્વે વિસ્મય પામે છે.)

ગૌં-નારદ ! બેટા ! આ ક્યાંથી લાવ્યો ?

પ્રથમ-કાશ્યપઆપુના પ્રભાવથી.

ગૌં-તે, એમણે આ શું મનથી જ બનાવી કાઢ્યા છે ?

બીજો-નાહ. આપુણ્યે અમ્હને વનસ્પતિ પાસેથી પુષ્પો લાવવાનું કહ્યું, એટલે:-

આપ્યું મંગલ ક્ષૌમ મન્દુધવલું કોઈ તરૂંએ મ્હને,
ને લાક્ષારસ કોઈએ વળી દીધો, શોભાવવા પાદને;
બીજાંએ, વનદેવતાની કળાની લાથેળી કાંડાસુધી,
કાઢીને હરિકાઈથી અવનવા શૃંગાર દીધા વળી. પ

પ્રિયં- (શકુ ને જોઈને) ત્યારે તો, અલી ! મ્હને લાગે છે કે,
તું તારા પતિને ઘેર નક્કી રાજલક્ષ્મી જ ગણાશે.

(શકુ સરમાન જાય છે.)

પ્રથમ ઋષિ-ગૌતમ ! આપુણ્યે અભિષેક કરી લીધો હશે.
ચાલો, આપણે તેમની પાસે જઈએ ને તેમને વનસ્પતિની
સેવા નિવેદન કરી આવીએ.

બીજો-હા ચાલો. (બન્ને જાય છે.)

સખી-બહેનાં ! અમ્હે તે અલંકારો ક્યારે પહેંચા હોય ? ને
તેથી અમ્હને તે પહેરાવતાં આવડેય કેમ ? છતાંય
ચિત્રકળાના જ્ઞાનથી આવડશે તેવાં પહેરાવીશું, હો !

શકુ-રહો હવે: ત્હમારાં નૈપુણ્યને તું ક્યાં નથી બાણતી ?
(બન્ને રાણગારે છે.)

(ત્યાં સ્નાનાદિકથી પરવારીને કાશ્યપ આવે છે.)

કાશ્યપ-

ઉત્કંઠા હૃદયે વસે, ગળગળો થાતો વળી કંઠ ને
'જશે આજ શકુન્તલા' સ્મરી, સ્મરી, ચિન્તા રૂંધે દષ્ટિને;

પીડાયે વનવાસી આમ મુજશે સ્નેહે કરી આવડો,
સંસારી ન પીડાય કેમ નવલા પુત્રીવિયોગે કરી ? ૬
(એમ કહીને ફરે છે.)

સખી૦—અલી શકુન્તલા ! ત્હેં અલંકારો તો પહેરી લીધાઃ હવે
આ રેશમી વસ્ત્રો પહેરી લે.

ગૌ૦—મહારી મીઠડી ! આનન્દભયાં નેત્ર ત્હને ભેટતા હોય
નહિ, એવા આ ગુરુદેવ આવીને ઉભા છે. તેમને
પ્રણામ કર.

શકુ૦—(લગ્નથી) આપુલ ! પ્રણમું છું.

કા૦—બેટા !

યયાતિતણી શર્મિષ્ઠાસમી સ્વામીની માનીતી
થજે, ને ચક્રવર્તી ત્હું પૂરશે પુત્ર પામજે ! ૭

ગૌ૦—આ આશીષ તો વરદાન જેવી છે, ભગવન !

કા૦—આ તરફ આવઃ બેટા ! આ હુતામિની પ્રદક્ષિણા કરઃ
(બધાં પ્રદક્ષિણા કરે છે.)

કા૦—(ઋકુન્દથી આશીષ આપે છે.)

અર્મો વેદિં પરિતઃ કલ્પસધિષ્ણયાઃ

સમિદ્વન્તઃ પ્રાન્તસંસ્તીર્ણદર્માઃ ।

અપત્રન્તો દુરિતં હવ્યગન્ધૈ—

વૈતાનાસ્ત્વાં વહ્નયઃ પાવયન્તુ ॥ ૮

ઉભા રહો અંહી. (દષ્ટિક્ષેપ કરીને) અલ્યા ? ક્યાં ગયા
શાર્ગ્ગરવ વગેરે ? (શિષ્ય આવે છે.)

શિ૦—આ રહ્યા, ભગવન !

કા૦—ખેનને હવે રસ્તો ખતાવ.

શા૦—આ રસ્તે, ખેનનાં ! આ રસ્તે !

(સર્વે ચાલે છે.)

કાં-તપોવનનાં ઓ તરવરો !

પાણી યે પ્રથમે ન પીતી ત્હમને સીંચ્યા વિના જે કદિ,
બહાલાં ભૂષણુ ખૂબ, તો ય કદિના પત્રે ય જે તોડતી;
ને ફૂલો ત્હમને ફૂટે નવલ ત્યાં, રાચે ગણી ઉત્સવ,
તે આ જય શકુન્તલા પતિગૃહે, તેને અનુજા દીઓ ! ૯

(ત્યાં કોકિલાનો હલુકાર સામળીને)

વનનાં તરખન્ધુની આજા પામી શકુન્તલા;
આપે સૌ ઉતરો આર્દ્ર ફૂજને કોકિલા તણા : ૧૦

(ત્યાં આકાશવાણી થાય છે.)

હો પદ્મિનીનીલ સરે તુજ વાટ રમ્ય,
હો સહ્ય, ગાઢ તરથી રવિરશ્મિતાપ;
હો રોણુ ત્યાં કમળની કુમળી રંજેની,
હો વાયુ શાન્ત, અનુકૂલઃ શિવ પ્રવાસ ! ૧૧
(સર્વે સવિરમય સાંભળે છે.)

ગૌં-માપુ ! ત્હારાં રોહાળ ભાંડુઓ જેવા, આ તપોવનના
દેવતાઓ ત્હને જવાની રજા આપે છે. તેમને પ્રણામ કર.

શકુન્- (પ્રણામ કરીને, જનાન્તિકે) અલી પ્રિયંવદા ! એક
તરફથી આર્યપુત્રનાં દર્શન કરવા જવ તલપે છે; ને બીજી
તરફથી, આ આશ્રમ છોડતાં પગ પાછા પડે છે.

પ્રિયં-પણુ, બહેનડી ! કંઈ ત્હને જ તપોવન છોડતાં દુઃખ
થાય છે એમ નથી. તપોવનની યે તેવી જ દશા છે :
જે ને—

દર્ભોતણાં કવલ આ મૃગીઓ તજે છે,
સર્વે મયૂર નિજ નર્મન રમ્ય છાંડે;
બહેની ! નિહાળ વનવેલડીઓ બધી યે
પીળાં શું પત્ર નિજ, ખેરવી અશ્રુ સારે ! ૧૨

શકું (એકાએક કંઈ સાંભરી આવતું હોય તેમ) પણ, મ્હારી
આ લતાખ્હેનડી વનજ્યોત્સ્નાને તો મળી આવું !

કાં-ત્હારું તેના તરફ સગી ખ્હેન જેવું હેત છે તે હું જાણું
છું, ખેટા ! જે આ રહી તે જમણા હાથ તરફ.

શકું-વનજ્યોત્સ્ના ! ખ્હેનડ ! આ આંખાને આલિંગીને ત્હું
ઉભી છો, તો ય ત્હારી આ શાખાઓરૂપી આહૂવડે મ્હને
એકવાર-છેદી જ વાર-ભેટી લેઃ હવે તો હું ત્હારાથી
વિખુટી પડવાની છું : ખ્હેનડી રે ! હવે ક્યારે મળાશું ?

કાં- પૂર્વે વિચાર તુજ કાજ કર્યો હતો મ્હે,
તેવો જ યોગ્ય પતિ નિશ્ચય પામી પુણ્યે;
ને આ મળી જીવિતા વળી આશ્રવક્ષે,
ચિન્તા ત્હમો ઉલયની શમી સર્વ આજે ! ૧૩

આ રસ્તે ચાલ, ખેટા ! આ રસ્તે :

શકું-ખ્હેનો ! મ્હારી આ વનજ્યોત્સ્નાને સાચવજો, હો ! તેને
હું ત્હમને સોંપી જઉં છું.

સખીઓ-પણ અમ્હને ત્હું કોના હાથમાં સોંપી જા છ ?
ખ્હેનડ ! ત્હું તો જા છઃ હવે અમ્હારું કોણ ?

(બન્ને રડે છે.)

કાં-અનસુયા ! બાપુ ! બહુ થયું : રડ મા, ખ્હેન ! ત્હમારે
બન્નેએ તો શકુંનલાને ધીરજ આપવી જોઈએ. રડ મા,
જોઈ ?

(સર્વે ચાલતાં થાય છે.)

શકું-બાપુજી ! આ હરિણી હમણાં તો સગર્જાં થઈને
આશ્રમમાં ફરે છેઃ તે નિર્વિધને વીચ્છાત્ય ત્યારે તેની વધાર્ધ
મ્હને મોકલશે ને ?

કાં-જરૂર મોકલીશઃ નહિ ભૂલું, ખેટા !

શકુન્- (ગતિભંગ બતાવીને) પણ મહારો છેડો કેણ ખેંચે
છે આ ?

કાન્-ખેટા !

રઝાવવા કુશ અણીથી પડેલ ઢાવ,
જેને મુખે લગવી ઇંચુદિ કેરું તેલ;
સામે મુઠી મુઠી દર્ધ, વળી તલે ઉછેર્યો,
કેડો મૂકે ન મૃગ એ તુજ પુત્ર જેવો. ૧૪

શકુન્-મહારી પાછળ પાછળ શીદ આવે છે, આપુ ? તલને
જન્મ આપીને તરત જ તહારી માતા તો મરી ગઈ.
અને પછી, તલને-માઠ્ઠોણાને-અમ્હે જ ઉછેર્યો. હવે હું
પરદેશ જઉં છું, પણ આપુજી તહારી સરત રાખશે. પાછો
ફર, ખેટા ! મહારી પાછળ ન આવ. જા, આપ ! પાછો
જા હવે. (રડતી રડતી નય છે)

કાન્- નેત્રાની ભીની, ઉચી પાંપણ દષ્ટિ રંધે,
તો બાળ ધૈર્ય ધરી, ખેનડ ! અશ્રુઓ એ;
અસાત આ ઉચી નીચી ભૂમિમાંદિ તહારાં
જેને ! પદો લથડનાં સ્થિરતા વિનાના ! ૧૫

શકુન્-ભગવત્ ! કહે છે કે રત્નેહીસંબંધિઓએ જળાશય
સૂધી જ વળાવવા જવું. તો આ સરોવર તો આવ્યું:
એટલે જે કાંઈ કહેવું કહાવવું હોય તો કહી, આપે
અહીંથી જ પાછા વળવું જોઈએ.

કાન્-ત્યારે આ અંજીરને છાંયડે જ બેસીએ. (બતાવે છે.)

કાન્-(સ્વગત) દુષ્યન્તને તેના યોગ્ય હું શો સન્દેશો કહાવું ?

શકુન્-(જનાન્તિકે) અહીં ! જો તો ખરી ! આ કમળની
પાછળ જ પોતાનો સદચર રહ્યો છે. છતાંય તેને ન

જોવાથી ખીચારી આ ચક્રવાકી રહે છે ને રડતાં રડતાં,
'હું દુબ્બર કરું છું' એમ કહે છે !

અનન્-એવો વિચાર સરખો યે ન લાવીએ, બહેન !

આ યે પ્રિયવિણુ રજની, વિતવતી, ખેદે દીર્ઘ અતીવ થતી;
વિરહદુઃખ મ્હોટાં યે સહવે આશાઅન્ધ ખરે. ૧૬

કાન્-શાર્ફુરવ ! આ શકુન્તલાને રાગ પાસે લઈ જઈ તેને

મ્હારી વતી કહેજે કે:—

જોઈ સારી રીતે, તપોધન અમ્હે, ઉચું કુલે આપનું,
આની આપવિશે સ્વતંત્ર નિરખી સ્નેહપ્રવૃત્તિ વળી;
ખીજી રાણીશું આપ આ નિરખજો સામાન્ય સન્માનથી,
ભાગ્યાધીન વધુ ખીજું, પીયરીઆંથી તે ન બોલાય કે. ૧૭

શાન્-જી, સ્હમન્થો: ખીજું કંઈ ?

કાન્-અસ એટલું જ. (શકુન્તલાને) ને બેટા ! ત્હને ય કંઈક
કહેવાનું છે. વનવાસી તો ય અમ્હે વ્યવહાર સ્હમજીએ, હો !

શાન્-બુદ્ધિશાળી તો બધું ય જાણે.

કાન્-સાસરે જઈને બેટા !

સેવા નિત્ય વડીલની કરી, ગણી બહેનો ખીજી રાણીઓ,
રીસાઈ થતી ના વિરુદ્ધ પતિ જો કે દિ અવશા કરે;
દાક્ષિણ્યે વળી ભૂત્ય રાખી વશ, ને ફૂલાતી ના ભાગ્યથી,
એ રીતે ગૃહિણી બને યુવતીઓ, ખીજી કુલે શાપશી: ૧૮
કેમ ખરાખર છે ને, ગૌતમી ?

ગૌન્-હાસ્તો ! પીયરીઆંએ તો આવો જ ઉપદેશ આપવો ઘટે:
(શકુન્તલાને) મ્હારી વ્હાલુડી ! આ ધ્યાનમાં રાખજો, હો !

કાન્-ત્યારે હવે, મ્હને ને ત્હારી સખીઓને ભેટી લે, બેટા !

શકુન્-આપુજી ! ત્યારે આ પ્રિયવદા વગેરે પણ અંહીથી જ
છૂટાં પડશે ?

કાન્-જેન ! તેમને ય પરણાવવાની છે ને ? તેમનાથી ત્યાં ન
આવી શકાય. આ ગૌતમી આવશે ત્હારી સાથે.

શકુન્-(પિતાને ગળે વળગી પડીને) હાયરે ! મલયતટથી
ઉખડી પડેલી ચન્દનલતા જેવી હું, આપુજી વિના પરદેશમાં
થી રીતે જીવી શકીશ ?

કાન્-પણ બેટા ! એમ ગભરાય છે શાની ?

જ્યારે જ્હેન ! રહી કુલીન પતિનાં મ્લાધ્યે ગૃહિણીપદે,
સ્વામીનાં વિભવે વડાં ક્ષણ ક્ષણે કાર્યે ગુન્થાઈ જશે;
પ્રાપ્તિ જેમ દિનેશ, તેમ પ્રસવી સત્પુત્ર તું પાવન,
બેટા ! ભૂલી જશે અધો વિરહનો સન્તાપ ત્યારે મુજ. ૧૯

(શકુન્ પિતાને પગે પડે છે)

કાન્-મ્હારા આશીર્વાદ ત્હને ફળો !

શકુન્-(સખીઓ પાસે જઈને) આવો, જ્હેનડીઓ ! આજે
છેલ્લી વાર બેટી લખએ.

સન્-(બેટીને) જ્હેનાં ! ત્હારો પતિ તો રાગ્ન છે. એટલે
કદાચ ને તે ત્હને ભૂલી જાય તો તેનાં નામવાળી આ
વોંટી તેને ખતાવજે, હો !

શકુન્-ત્હમારાં સન્દેહ ઉપજાવે તેવાં વાક્યોથી તો હું ગભરાઉં છું.

સન્-ગભરાઈએ નહિ, જ્હેન ! સ્નેહ તો હંમેશાં પાપશંકીજી હોય !

શાન્-વિલમ્બ ન કરો દવેઃ મધ્યાહ્ન થયો છે.

શકુન્-(આશ્રમ તરફ જોઈને, પિતાને) હેં આપુજી ! ત્યારે
શું હું તપોવનનાં દર્શન કરીથી કદિયે નહિ કરી શકું ?

કાન્-સાંભળ જ્હેન !

ચોખંડ આ મહીની દીર્ઘ રહી સપત્ની,
દુષ્યન્તનો અનુપ ત્યાં વળી પુત્ર સ્થાપી;

તેને સમર્પી કુલભાર, પતિની સાથે,

આવીશ તું ફરીથી આશ્રમ શાન્ત મધ્યે ! ૨૦

ગૌડ-હવે તો મુહૂર્ત પણ ચાલ્યું જાય છે. બેટા ! બાપુજીની રજા લઇ લે. નહિ તો, વાતો તો ખૂટશે જ નહિ. (કાશ્યપને) ને આપ પણ હવે પધારો.

કાઠ-ત્યારે જઈ છું, બેટા ! અનુષ્ઠાનમાં વિલમ્બ થાય છે.

શકુન્-બાપુજી ! જુઓ તો ખરા ! તપને લીધે ત્હમારું શરીર કેટલું બધું નંખાઇ ગયું છે ? હવે વળી, મ્હારી ચિન્તા કરીને તેને વધુ સૂકવી ન નાખશો.

કાઠ-(નિઃશ્વાસ મૂકીને) અરે, દીકરી :

પૂર્વે નિવારબલિ ત્હેં કુટિદાર પાસે,

વેળાં અંહીતલો દીસત ઉગ્યો બધે ને;

ત્હારાં રૂઠાં સ્મરણશો અવલોકી તેને,

ફહેને ! ભૂલીશ ક્યમ તું ? ક્યમ શોક જાશે ? ૨૧

પણ, જા, બેટા ! વિલમ્બ થાય છે. શિવાસ્તે પન્થાનઃ સન્તુ ॥

(શકુન્ અને સહુયાયીઓ જાય છે.)

સઠ-(શકુન્ ને જોઈને) હાયરે ! શકુન્તલા તો વનરાજી વીંધીને ચાલી ગઈ ! હવે તો દેખાતી ય નથી.

કાઠ-(નિઃશ્વાસપૂર્વક) બેટા ! અનસૂયા ! ગઈ ત્હમારી સહધર્મ-ચારિણી : હવે શોક શીદ કર છ, બાપુ ? જો, જોઈ, જોઈને ! હવે રડવું મૂકી દે : ને મ્હારી સાથે ચાલો બંને ય.

અન્નેઠ-બાપુજી ! શકુન્તલાબ્હોણું તપોવન કેવું સૂનસૂનકાર લાસે છે ? અમ્હે ત્યાં કેમ આવી શકીશું ? બાપુજી ! અમ્હારા પગ કેમ ઉપડશે ?

કા૦—સ્નેહપ્રવૃત્તિ તો એવી જ હોય. (વિચાર કરીને ફરતાં ફરતાં)
હા...શા...શકુન્તલાને આજે સાસરે વળાવીને સ્વસ્થ થયો.
કારણ કે;—

કન્યા ખરે ! છે પરકીય દ્રવ્ય,
તેને વળાવી પતિધેર આજે;
મ્હારો થયો નિર્મળ અન્તરાત્મા,
સોંપી દીધે થાપણુ જેમ પાછી. ૨૨

(બધા નય છે.)

: અંક ત્રીજો સમાપ્ત :

અંક પાંચમો

(આસન પર બીરાજી દ્વારા અને વિદ્વપક પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્વપક—(કંઈક સાંભળવાનું નિહાળીને) અરે વયસ્ય ! સંગીત-
શાળા તરફ ધ્યાન તો આપો ! સાંભળો છો ? કેવી રૂપરૂ-
ને કેમજી ગીતિ ગવાય છે ? વાહ ! વાહ ! કેવી મધુર છે
એના શબ્દોની રચના ? હું તો ધારું છું કે, પેલી હંસ-
પદ્ધિ સંગીતની તાલીમ લેતી હશે !

રાજા—મૂંગો મર હવે : સાંભળવા દે :

(આકાશમાં ગવાય છે)

અભિનવ મધના લોભી ! આત્રમંજરી ચૂની ચૂની લઇને;
હવા, ભ્રમર હો ! કમલે વસી, થઈ સુખી, વિસરે ક્યમ એ. ૧

રાજા—વાહ ! વાહ ! કેવી મધુર ગીતિ ? નરી પ્રેમનીનરતી
જ જાણે !

વિં—તે અરથ અરથ સ્લમળ્યા કે પછી, એકલું વાહવાહજ ?

રાજા—(સહેજ હસીને) જાણું છું : દેવી વસુમતી સાથે મહે એક
વખત પ્રીત કરેલી : તેનું આ મહેણું છે : અલ્યા માહવ્ય !
તું હંસપદ્ધિ પાસે જા : અને મહારી વતી તેને કહે કે,
દૂહોણો તો સરસ માર્યો !

વિં—જેવી આશ્ચર્ય : (હસીને)...અં...જહ તો ખરે : પણ
વયસ્ય ! પે—પેલી હંસપદ્ધિને જાણો છો ? અ—એ કેવી
છે ? ન કરે નારાયણ ને મહારી ચોટલી એ બીજાઓ
પાસે ઝલાવીને અડદાવો જોખી નાખે તો—તો—છે તે...કાક

બાપડો નિષ્કામ મુનિ જેમ અપસરાના હાથમાં સપડા-
ય ને ? તેમ-છે તે, મ્હ-મ્હારો. યે છૂટકારો કેમ ય નહિ થાય !
રાજા-એમ ગાળા શું ચાવ છ ? ગૃહસ્થની રીતે વાત કરજો
ને ! આડુંઅવળું વેતરતો નહિ.

વિ०-આપ રે ! હવે શું થશે ? (નય છ.)

રાજા-(સ્વગત) અરે ! પણ આમ કેમ થતું હશે, ભલા ?
કોઇ પ્રણયિજનનો વિયોગ તો છે નહિ : છતાં ય
પેલું ગીત સાંભળીને હૃદય આમ બળું બળું કેમ થતું
હશે ?...હં...પણ, એ તો હોય...

શબ્દો સુણી મધુર કે કંઈ રમ્ય ભાળી,
થાગે સુખી ય જન વ્યાકુલ ખૂબ ચિત્તે;
તો ભાવમાં રિથર થઈ રહી કો' અન્નણ્યે,
નક્કી રમરંત, જનનાન્નરકેરી મૈત્રી. ૨

(એમ કહીને ચિન્તાતુર બેઠો રહે છે.)

(ત્યાં કંચુકી આવે છે.)

કંચુકી-રે ! રે ! મ્હારી છેક આ દશા થઈ !

અન્તઃપુરે ભૂપતણાં, થઇ સાવધાન,
રક્ષાર્થ જે છડી ધરી હતી પૂર્વકાલે;
રે ! તે જ આજ વિતતાં બહુ દીર્ઘ કાલ,
ટેકાસમી લથડતાં તન આ થઇ જ. ૩

દેવશ્રી હજી ધર્માસનપરથી હમણાંજ ઉભા થયા છે.
હજી વિશ્રાન્તિ યે પૂરી નહિ લીધી હોય. ત્યાં વળી પેલા કણ્વ
શિષ્યોના આવવાની ખબર આપીને તેમાં વિશ્લેષ પાડું ?...શું
કરું ? મ્હને તો કંઈ યે રહમજાતું નથી....પણ, રાજાએ
ધર્મકાર્યમાં વિલમ્બ શા માટે કરવો જોઈએ ? લોકશાસન
કરનારને વિસામા વળી કેવ

અશ્વો રવિ એક જ વાર જોડે,
વાયુ અવિશ્રાન્ત સદા વહે છે;
સદા મહીબાર ધરંત શેષ,
ભૂપાલકેરો પણ ધર્મ એ જ. ૪

માટે કહેવા જ દે ! (ફરતાં ફરતાં જોઈને)

આ રહ્યા દેવશ્રી !

પાળી પ્રજ્ઞને સ્વપ્રજ્ઞશી ભૂપ,
ઉદ્વિગ્ન એકાન્તવિશે વિરાજે;
યૂથો ચરાવી રવિતપ્ત જોમ,
માતંગ શીળા સ્થળમાં વિરાજે. ૫

(રાજા પાસે જઈને)

વિજય હો, સ્વામીનો ! મહારાજ ! હિમાલયની તળેટીમાં
વસતા કેટલાક તપસ્વીઓ કાશ્યપઋષિનો સંદેશો લઈને
આવ્યા છે: તેમની સાથે જો એક સ્ત્રીઓ પણ છે: તેમની
વાત સાંભળીને યથારુચિ આજ્ઞા કરવાને આપ સમર્થ છો :
રાજા—(આદરપૂર્વક) તપસ્વીઓ ? ભગવાન કાશ્યપનો
સંદેશો લઈને ?

કંઠ-૭, હા:

રાજા—ત્યારે તું આપણા ઉપાધ્યાય સોમરાતની પાસે જા:
મહારાવતી તેમને વિરક્તિ કરજો કે એ આશ્રમવાસીઓનો
વેદોક્ત વિધિથી સત્કાર કરી, તેઓ પોતે જ એમને
મહારી પાસે લાવે: હું, તેમની પ્રતીક્ષા કરતો, દર્શન
કરવાની અનુકૂલતા પડે એવા સ્થાનમાં જ બેઠો છું.

કંઠ-જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા: (જાય છે.)

રાજા—(ઉભો થઈને) વેત્રવતી ! ચાલ, અમિશ્રાણા તરફ.

પ્રતીં-આ તરફ પધારીયે દેવ ! આ તરફ :

રાજા-(જય છે : જતાં જતાં અધિકારનો ખેદ નિરપે છે.)

વાંછના ફળે એટલે બીજાં પ્રાણીઓ સુખ પામે : પણ
રાજાઓ-રાજાઓની વાંછના તો જેમ જેમ ફળતી જાય,
તેમ તેમ, તેમનાં દુઃખો યે વધતાં જ જાય :

વાઝા અપૂર્ણ નવ રે'તી કદિ, તથાપિ

પીડાય પ્રાપ્તિપરિપાલનકાળ ખૂબ :

એ રાજ્યદંડ કરછત્રસમો જ જાણો :

પીડા હરે સકળ ના : ન વિશેષ પીડે :

૬

(નેપથ્યમાં)

એ વૈતાલિકો-વિજય હજો, દેવનો !

પ્રથમ વૈતાલિક—

સ્વસુખતણી ન ઈચ્છા : કષ્ટ વેઠે પ્રજાર્થે :

નિશ્ચિન તુજ ધર્મ હોય સાચો જ જાણો :

શિરપર તરુ, તાપ, તીવ્ર ને ઉષ્ણ ગ્રીલી,

શીતળ સુખદ આપે હાય સૌ આશ્રિતોને !

૭

બીજો વૈતાલિક—

કરમહો ધરી દંડ, દુષ્ટકેરો નિયંતા,

કલહ સહુ સમાવી, સાધતો ચોગ્ય રક્ષા ;

અતુલ વિભવવાળાના, બહુ બન્ધુ હોયે,

પણ સકળ જનોનો બન્ધુ તહુ એકમો જ.

૮

રાજા-હા...શ-અમિત થયેલાં હૃદયને આથી નવજીવન મળ્યું.

(એમ કહીને ફરવા લાગે છે.)

પ્રતીં-હોમશાળાની આ અગાશી પર પધારીયે, મહારાજ !

હમણાં જ એને સાફસૂફ કરીને સુંદર બનાવી છે. પેલી

હોમધેતુ યે પાસે જ છે. ઉપર ચઢીયે, દેવ !

રાજા— (ઉપર ચઢે છે. ને પ્રતીહારીના ખલાપર હાથ મૂકીને ઉભો રહે છે.)

વેત્રવતી ! ભગવાન કાશ્યપે મ્હારી પાસે ઋષિઓને શા માટે મોકલ્યા હશે, ભલા ?

શું એ તાપસશ્રેષ્ઠનાં તપવિશે આવ્યાં હશે વિધન ? કે ધર્મારણ્ય વિશે ચરંત જીવને શું પીડતો દુષ્ટ કો ? કે શું વન્ધ્ય થયાં હશે તરુલતા મ્હારાંજ કો ? પાપથી ? એવા તર્કવિતર્કથી ઉર બધું ડૂહોળામ મ્હારું જતું.

પ્રતી—એમ તે હોય કદિ, કૃપાનાથ ! એ ઋષિઓ તો આપના સચ્ચરિત્રથી આનન્દ પામીને, આપને અભિનન્દન આપવા આવ્યા હશે !

(ત્યાં ગૌતમી, શકુન્તલા, મુનિઓ, કંચુકી અને પુરોહિત આવે છે.)

કં—આ તરફ પધારીયે, ઋષિવરે !

શા—ભાઈ શારદત !

ન મયોદા ત્યાગે, નરપતિ પ્રતાપી નિજ કદિ,
ચતુર્વર્ણોમાંથી, અધમ પણ ના નીતિ વિસરે;
છતાં યે એકાન્તે, નિશ્ચિદિન રહેલાં હૃદયને,

દીસે જવાળાધેયાં ગૃહસમ જનેઘેરું રથળ આઃ ૧૦

શારદ—વનવાસીઓને તો શહેરમાં એમ જ થાયઃ મ્હને ય

નાહેલને મલિન મર્દનથી બનેલા,

ને શુદ્ધ ને અશુચિ, જગૃતને સુતેલા;

જેવા દીસે પરવશે ય સ્વતંત્રને કે

એવા મ્હને સુખીજનો અંહીના દીસે છે. ૧૧

શકુ—(અપશુકન નિરૂપીને, ગૌતમાને) હાય રે ! પણ મ્હારી જમણી આંખ કાં ફરકે ?

ગૌં-ખમ્મા, મ્હારી દીકરી ! ત્હારી સો બલા જય ! માડી !
ત્હારા પતિકુલદેવતાનું સ્મરણ કરી લેઃ એટલે સૌ સારાં
વાનાં થાયઃ

પુરોં-(રાજાને બતાવીને) ઋષિવરો ! વર્ણાશ્રમધર્મના રક્ષણ-
હાર આ મહારાજા, ધર્મોસનમાંથી ઉઠીને તરત, આપની
જ પ્રતીક્ષા કરતા અંહી ખીરાજ્યા છેઃ

શારં-વાહ ! વાહ ! પણ, આત્મણુવર્ચ ! એમાં આશ્ચર્ય શાનું ?
એ તોઃ—

વૃક્ષો થતાં નમ્ર, નવાં ફળો થકી,
નવાં જળે નમ્ર થતાં જ વાદળો;
સમૃદ્ધિથી નમ્ર બને છે સર્જનો,
સ્વભાવ છે એ જ પરોપકારીનો ! ૧૨

પ્રતીં-ઋષિઓના મુખ પર કેવી પ્રસન્નતા છામ રહી છે,
મહારાજ ? કંઈક મંગલસન્દેશ લઈને જ આવ્યા
જણાય છેઃ

રાજા-(શકુન્તલા તરફ જોઈને) પણ આ દેવી

સોહી રહે કળિ સુકોમળ, પાંડુ પત્રે
એવી દીસત અંહી તાપસમધ્યમાં જે;
લાવણ્ય ધુંધટવિશે તનુકેરું ઢાંક્યે,
અસ્ફુટ રૂપવતી કોણુ હશે ય પેલી ? ૧૩

પ્રતીં-મથું ધું, પણ કળાતું નથી, કૃપાનાથ ! એ કંઈક
કુતૂહલભર્યું છે. છતાં ય એટલું તો અવસ્ય જણાય છે કે
એની આકૃતિ સોહામણી છેઃ

રાજા-હશેઃ પણ પરચીને એમ ધારી ધારીને જોવી તે આર્યોને
ન છાજેઃ

શકું- (છાતી પર હાથ મૂકીને સ્વગત) હૈયાં ! પણ આમ થરથરે કાં ? ત્હારા પર આર્યપુત્રનો ભાવ ક્યાં નથી ? ધીરજ રાખને !

પુરો- (રાજા પાસે જઈને) આ તપસ્વીઓનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને અંહી લાવ્યો છું : તેમના ઉપાધ્યાયે કંઈક સન્દેશો કહાવ્યો છે. તેને સાંભળાયે, દેવ !

રાજા-હં...શો સન્દેશ લાવ્યા છો ?

ઋષિઓ- (હાથ ડાંચા કરીને) વિજય હો રાજાનનો !

રાજા-પ્રણમું છું, આપ સર્વેને :

ઋષિઓ-મનોરથ અધા તમ સફળ થાઓ !

રાજા-મુનિવરો અધા કેમ છે ? તેમનાં તપ તો નિર્વિદ્ધે ચાલે છે ને ?

ઋષિઓ:—

રક્ષો જ્યાં ઋષિને આપ, ધર્મમાં હોય વિદ્ધ શે ?

પ્રગટે ક્યમ અંધાઈ તપતો રવિ હોય ત્યાં ? ૧૪

રાજા-ત્યારે તો મ્હારું રાજપદ સાર્થક થયું : પણ ભગવાન કાશ્યપ કુશળ તો છે ને ? તેમના અનુગ્રહે જ લોકની ઉન્નતિ !

ઋ-સિદ્ધોને કુશળ તો સ્વાધીન જ હોય : એમણે આપનું કુશળ પૂછાવ્યું છે ને કહાવ્યું છે કે—

રાજા-શી આસા છે ભગવાનની ?

ઋ-તેમણે કહ્યું છે કે:—

‘ પરસ્પર પ્રેમના કોલ લપ દબને આપ મ્હારી પુત્રીને પરણ્યા છો, તે જાણી, હું આનન્દ પામ્યો છું : કારણ કે:—
સુયોગ્યમાં અગ્રપદે રહો તમે,
શકુંન્તલા સત્કૃતિમૂર્તિ છે ખરે !

જોડું રુડું જોડી, ગુણે સમાન આ,
ધણે દિને થે વિધિ વાદથી બચ્ચો: ૧૫

તો હવે તે સીમન્તિની થઈ છે: સહધર્માચરણને માટે
આપ તેનો સ્વીકાર કરો:'

ગૌં-અને, આર્ય ! મ્હારે થ કંઈક કહેવું છે: પણ શું કરું ?
મ્હને તો શબ્દો થે મળતા નથી, કારણ કે
ના પૂછ્યું બન્ધુને આપે, આણે ના વડીલો ગણ્યા;
પરસ્પર મળ્યા કીધું, તેમાં ત્રીજું હું શું કહું ? ૧૬

શકું(સ્વગત) ...પણ હવે આર્યપુત્ર શું કહેશે, બલા ?

રાજા-આ તે વળી શું આવી પડ્યું ? મ્હને તો સહમળનું
થે નથી !

શકું(સવિધાદ, સ્વગત) નર્મ્યા અંગાર જેવી જ વાણી ! શરુ-
વાતમાં જ શ્રીફળ ?

શાર્જૂરવ-આપ તો લોકરીતના બાણુણદાર છો : ને વળી
આ શું ?

પીયેરમાં જો સધવા રહે સદા,
પતિવ્રતા, તો થ મનુષ્ય શંકતા;
છરછે સગાં તેથી સમીપ સ્વામીની,
વસે સદા એ: ન ગમી-ગમી બલે ! ૧૭

રાજા-પણ હું આને પરણ્યો'તો ક્યારે ?

શકું (સ્વગત) શંકા ત્હારી સાચી થઈ, મનડાં !

શાં-પસ્તાવો શું પ્રથમ કીધલાં કાર્યનો આજ થાયે ?

કે ધર્મેથી વિમુખ બનતા ? ને નકારો કર્યું તે ?

રાજા-પણ નાહકનાં, આ બધાં આજ શે સહકારો છો ?

શાં-વિકાર આવા બાળે, ધણું કરી ઐશ્વર્યમત્ત જનમાં. ૧૮

રાજા-હા થાય છે, હવે : મ્હારું...

ગૌ-ધડીક ન શરમાતી જ્હેન ! ત્હારો ધુમટો કાઢી નાખને,
એટલે આપોઆપ જ એ ઝોળખી લેશે !

(પોતે જ શકુન્તલાનો ધુમટો કાઢી નાખે છે.)

રાજા-(શકુન્તલાને જોઈને સ્વગત)

સરલ, મધુર, આવું રૂપ આવી પડ્યું આ,
પ્રથમ હતું સ્વીકાર્યું કે નહિ : તે વિચારું;
અમરસમ પ્રભાતે કુન્દ ઓસેબરેલું,
શકું નહિ જ હું માણી : છાંડી યે ના શકંતો. ૧૯

પ્રતી-વાહ ! વાહ ! કેવો ધરમશુદ્ધિવાળો છે મ્હારો ધણી ?
નહિ તો, લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે વળી, મોઢું
ઘોવા કોણુ જાય ? આવું રૂપ સ્હામું ચાલીને આવતું
હોય ત્યારે વળી વિચાર સરખો યે કોણુ કરે ?

શા-શા વિચારમાં પડી ગયા, રાજા !

રાજા-સંભારી સંભારીને યાદ કરું છું, તો ય આને હું કદિ
પરણ્યો હોઉં તેવું નથી સાંભરતું. ત્યારે તપોધનો !
આપ જ કહોને ! આ સીમન્તનીને ક્ષેત્રી ગણાવાને
તેનો અંગીકાર કેમ કરું ?

શકુ-આર્યને તો પરણ્યાનું ય નથી સાંભરતું ! હાય રે !
હવે મ્હારી ઉંચેરી અભિલાષાઓનું શું થશે ?

શા-ન સ્વીકારતા : પણ સંભાળજો ભૂપતિ !

સુતા હરી ત્હેં બલથી ય તો યે,
હેતે ત્હને સંમતિ આપી જશે;
ત્હેં ચોર્યું, તો યે દષ્ટ, પાત્ર કીધો
તેવા મુનિનું અપમાન થાયે !

શારંગ-બહુ થયું, શાર્ફરવ ! હવે; (શકુન્તલાને) શકુન્તલા !
અમ્હે તો કહેવાનું હતું તે કહી દીધું. ને મહારાજનો
જવાબ પણ ત્હે સાંભળ્યો. ત્હારી પાસે કંઈ સાખીતી
હોય તો આપ.

શકુન્ત- (બાળુ કરીને) રનેહ છોક આ દશાએ પહોંચ્યો, ત્યાં
સાખીતી આપીને ય શું કરું ? જેવાં મહારાં નશીબ !
મહારે તો હવે તેના પર જ રડવાનું રહ્યું ! (પ્રગટ)
આર્યપુત્ર- (સ્વગત) પણ પરણવાની જ જ્યાં શંકા છે, ત્યાં
આવા સંબોધનો શાં ?

(પ્રકાશ)

પૌરવ ! પહેલાં મ્હને-જનમભોળીને-આશ્રમમાં કેં કેં
વચનો દધને-કેં કેં સંકેતો કરીને-ભોળવી. ને હવે-હવે મ્હને
આવાં આવાં વચને નકારો-એ તો ત્હમને જ શોભે !

રાજા- (કાનમાં આંગળીઓ ખોંસીને)

શાન્તં પાપમ્ । શાન્તં પાપમ્ ॥ !

કલંક આજે કયમ આપતી ત્હં,

મ્હને અને આ પુરુવંશને યે;

તોડંતી સિન્ધુ નિજ તીર, જેમ

પાડી તરૂં નિર્મળ અમ્ભ ડોળે !

૨૧

શકુન્ત-વારૂ, પણ; જો સાચ્યે જ ત્હમને શંકા રહેતી હોય-
સાચ્યે જ મ્હને પરસ્ત્રી માનીને આમ કરતા હો-તો
લો, આ રહી ત્હમારી વીંટી. ત્હમારું સંભારણું જ
ત્હમારી શંકા ફેડશે.

રાજા-હા. એ મઝાનું. લાવો જોઈ ?

શકુન્ત- (આંગળીમાં વીંટી ન જોવાથી) માડી રે ! ક્યાં ગઈ
મ્હારી વીંટી ?

(ખેદભર્યા નેત્રે ગૌતમી સ્હામું જુએ છે)

ગૌતમી-હાય રે ! ક્યાં ગઈ, બા ? ઇન્દ્રને ઓવારે, શયીતીર્થમાં
સ્નાન કરતાં તો નહિ પડી ગઈ હોય ને ?

રાજા-(હસીને) સ્ત્રીચરિત્ર આનું જ નામ. કેવું તરત
તરત સૂઝતું આવે છે ?

શકું-અહીં તો મહારાં દુર્ભાગ્યે પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. ખીજી
રીતે સ્મરણ કરાવું.

રાજા-ચાવા દો. હું તો સાંભળવા જ બેઠો છું ને !

શકું-સાંભરે છે ? એક દિ' ત્હમે નવમાલિકાના માંડવા તળે
બેઠા'તા ને કમળપત્રના પડીઆમાં ત્હમારા હાથમાં
પાણી હતું ...

રાજા-હં સાંભળ્યું, પછી...

શકું-પછી, ત્યાં મહારા પુત્ર જેવો દીર્ઘાંધાંગ નામનો મૃગબાહ
આવી ચઢ્યો; તેનાપર ત્હમારું હેત ઉભરાઈ ગયું; ને
તેથી, ત્હમારી પહેલાં તેને પાણી પીવાડવા ત્હમે તેને
બોલાવવા લાગ્યા-પટાવવા લાગ્યા: પણ ત્હમે અગમ્ય
હોવાથી એ આવ્યો નહિ....અને એ જ પાણી જ્યારે મ્હેં
પીવાડ્યું, ત્યારે તે તરત પી ગયો: સાંભરે છે ? ત્યારે
ત્હમે દસ્યા'તા તે ? ત્હમે કહ્યું'તું કે:

‘ સહુ પોતપોતાનાં જ વિશ્વાસ કરે ! બન્ને જંગલી તો
ખરાં ને ! ’

રાજા-સ્વાર્થાંક્ષીઓની આવી મીઠી મધ જેવી વાણીથી તો
વિષયીજનો છેતરાય...

ગૌતમી-આ શબ્દો આપનાં મ્હોદામાં શોભે, મહાભાગ ?
એ તપોવનમાં ઉછરેલી છે: તેને દંભ કે લુચ્યાઈ ન આવડે:

રાજા-વૃદ્ધ તપસ્વિની !

ઐજ્ઞતિ તો કપટ જન્મથી પ્રાણિમાત્રે
જાણુંત, તો કયમ ન બુદ્ધિમતી પ્રમાણે ?
જાવા ઉડી ગગનમાં નિજ શાવકોને
ચોપાવતી પરભૂતો ખગ અન્ય પાસે.

૨૨

શાં-(ક્રોધથી) અનાર્ય ! ત્હારી દષ્ટિ જેવી જ આખખી
સૃષ્ટિને ભાળ છે ? જગતમાં અત્યારે ધર્માવતાર મનાતો
અને તૃણઆચ્છાદ્યા કુવા જેવો, ત્હારા જેવો બીજો કોઈ
નરવીર (!) દીવો લઈને શોધતાં ચે નહિ મળે !

રાજા-(સ્વગત) મ્હારી બુદ્ધિને ય સંશયમાં નાખતો આનો
કોપ સહજ જ લાગે છે. તેમજ:-

વિસ્મૃતિથી મનની દારુણ વૃત્તિવાળા,
એકાન્તના પ્રણયને ન કબૂલનારા,
મ્હારીભણી જ રીસથી સ્મરચાપ તોડ્યું,
રક્તાક્ષીએ કુટિલ ભંગથી બ્રૂકુટિનાં ?

૨૩

(પ્રગટ)

પણ, કલ્યાણી ! દુષ્યન્તનું ચરિત્ર તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે:
પણ તેમાં આ થયું હોય તેમ સાંભરતું નથી !

શાં-વારૂ ત્યારે; બલે હું પુરુવંશને વિશ્વાસે રહી ને ‘ સુખમે
રામ ને બગલમેં છૂરી ’ વાળાના હાથમાં જઈ પડી: ત્યારે
જ મ્હારે આમ રઝળવાનો વખત આવ્યો ને ?

શાં-હાથનાં કર્યા તો હૈયે જ વાગે, ખહેન ! અવિચાર તો
આમ જ બાળે:

તપાસી કરવી તેથી, વિશેષે, ગુપ્ત સંગતિ;

અજાણ્યાં હૃદયોકેરી મૈત્રી વૈર બની જતી.

૨૪

રાજા-અરે ! પણ આ દેવીનાં જ વચનો પર વિશ્વાસ રાખીને
અમ્હને નાહકનાં દોષયુક્ત વચનબાણે કાં વીધો ?

શાં- (ઝેરથી) બરાબર છે ! પણ આપે હજી પૂરું ક્યાં સાંભળ્યું છે ?

જે જન્મથી શાઠ્ય ન લેશ જાણે,
તેનાં ગણાયે વચનો અસત્ય;
વિદ્યા ભણ્યા છેતરપોંડીની જે,
ભલે થતા તે જન સત્યવાદી.

૨૫

રાજા-સત્યવાદી તો સાચ્યા છો ને શું ? ત્હમે કહ્યું તે બધું તો જાણે સ્હમજ્યો : પણ કહેશો જરા કે આને છેતરીને મ્હને મળવાનું હતું શું ?

શાં-વિનિપાત...

રાજા-વિનિપાત ? કાણુ કહેશે કે પૌરવો પોતે જ પોતાના વિનિપાતને નોતરે છે ?

શાર-બહુ થયું, શાર્ફરવ ! હવે : આની સાથે વાદવિવાદ કર્યે શું મળશે ? ગુરુજીએ કહાવ્યું હતું તે કહી દીધું. ચાલો હવે આપણે જઈએ. (રાજાને)

લો ત્યારે, ત્હમ આ પત્ની, તજી દો કે સ્વીકારી લો;
સ્વામીની સર્વથા છે જ પત્નીશું પ્રભુતા ખરે.

૨૬

ગૌતમી ! ચાલો, આપણે જઈએ હવે...

(જાય છે.)

શાં-અરે ! પણ આ હુમ્મ્યાએ તો મ્હને ઠગી : હવે ત્હમે મ તજીને ચાલ્યા જાઓ છો ? (કહીને પાછળ જાય છે.)

ગૌતમી-શાર્ફરવ ! બેટા ! જ્ઞેને ! આ બીચારી શકુન્તલા આપણી પાછળ રડતી રડતી ચાલી આવે છે. રે ! રે ! કંઈક કાળજીવાળા ભરથારે તરછોડી પછી બીચારી શું કરે ?

શાકુંત્લો—(શેષપૂર્વક પાછો ફરીને) અલી એય ઉદ્ધત ! કંઈ બહુ સ્વતંત્રતા લેતી જણાય છે ?

(શકુન્તલા બહીતી બહીતી થરથરે છે.)

શાકુંત્લો—શકુન્તલા !

નૃપ કહે ત્યમ બ્રષ્ટ તું હોય જો,

કુલકલંક પિતા કયમ સંધરે ?

વિમળ જો વ્રત ત્હારું તું જાણુ તો,

પતિકુલે થવું દાસી ય યોગ્ય છે.

૨૭

માટે અંહી જ રહે ને અમ્હને જવા દે.

રાજા—પણ તપસ્વી ! આ બાપડીને બાહકની છોતરો છો શાને ?

કુમુદોને જ સુધાંશુ, સવિતા પંકજને જ માત્ર ખીલવે;

પરનારીમાં વૃત્તિ ઉદાસીન રહે સદા સંયમીની.

૨૮

શાકુંત્લો—ખીજાઓ પડખે ચઢડ્યા એટલે આગલો વૃત્તાન્તે ય બૂલી ગયા: પછી વળી ત્હમને ધર્મ: ને: અધર્મ: ને એ બધું શું ?

રાજા—(પુરોહિતને) દેવ ! આમાં તો મ્હારી મતિ મૂઝાય છે:

આપ જ કહો કે:—

‘ ભૂલ્યો હું ’ કે ‘ વહે ખોટું બાઈ આ ’ એક સંશયે;

થાઉં શું ? દારત્યાગી કે પરસ્ત્રીસ્પર્શદૂષિત ? ૨૯

પુરોહ (વિચાર કરીને) ત્યારે આમ જ કરો તો ?

રાજા—શું કરું ? ફરમાવો આપ...

પુરોહ—આ બાઈ પ્રસવ થતાં સૂધી લલે મ્હારે ત્યાં જ રહે... કેમ

જે, એમને ચક્રવર્તી પુત્ર જન્મશે એ તો ઋષિઓએ અગા-

ઉથી જ કહી દીધું છે ને ? તો પછી મુનિનો એ દૌહિત્ર

ચક્રવર્તી લક્ષણોવાળો હોય તો આને અભિનન્દન આપીને

અન્તઃપુરમાં લાવવી: નહિ તો એના પિતાને ત્યાં પાછી મોકલી
આપવી:

રાજા—ત્યારે જેવી આપની ઇચ્છા:

પુરોહિત—ત્યારે ચાલ, બેટા ! ચાલી આવ મહારી પાછળ:

શકુન્તલા—ધરતીમા ! મહેને મારગ દેને ! માડી !

(સાપથી સ્મૃતિવિમૂઢ બનેલો રાજા શકુન્તલા વિશે જ વિચારો
કર્યા કરે છે.)

(નેપથ્યમાં)

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

રાજા—(સાંભળીને) આશ્ચર્ય શાનું દર્શો, વળી ?

(પ્રવેશ કરીને)

પુરોહિત—(સવિસ્મય) મહારાજ ! આ તો કોઈ અદ્ભુત ચમત્કાર
બની ગયો !

રાજા—ચમત્કાર ? એ શું વળી ?

પુરોહિત—પેલા કણ્વશિષ્યો જ્યારે પાછા વળ્યાને, ત્યારે

એ દુર્ભાગ્ય આત્મનું નિન્દી, નિન્દી,

રોવા લાગી, હાથ ઉછાળી બાલા...

રાજા—પછી ?

પુરોહિત—ત્યાં સ્ત્રીરૂપે અપ્સરાતીર્થ પાસે

એને કોઈ જ્યોતિ ઉપાડી ચાલ્યું:

૩૦

(સર્વે વિસ્મય નિરૂપે છે.)

રાજા—પણ, ભગવન ! આપણે તો એનો પહેલાંથી જ ભાગ

કર્યો છે ને ? હવે નાહકના તરંગો કયે શું વળશે ? એનું

ગમે તે થાય: આપ હવે નિરાંતે વિશ્રાન્તિ લો:

પુરોહિત—(વિલોકીને) અવિચળ તપો, રાજન !

(એમ કહીને જાય છે.)

રાજા—વેત્રવતી ! હું તો અકળાયો હવે : ચાલ, શયના-
લય તરફ :

પ્રતીઠ—પધારીયે, કૃપાનાથ ! આ તરફ :

રાજા—

આજે નકારી અહ ! તે મુનિપુત્રી સાથે,
પૂર્વે કર્યો કદિય લગ્ન સ્મરે ન લેશ;
કિન્તુ, બળું બળું થઈ ઉર તીવ્રતાથી,
આપંત શું પ્રણયની મુજને પ્રતીતિ ! ૩૧

(સર્વે જાય છે.)

: અંક પાંચમે સમાપ્ત :

અંક છઠો

—પ્રવેશક—

(કાટવાળ (રાજસાળો) અને એક પુરુષને બાંધીને બે રક્ષકો આવે છે.)

રક્ષકો—(માર મારતાં) કહી દે જોઈએ, શાહુકાર ! આ રાજ-
જના નામ વાળી, મણિજીવી વીંટી ક્યાંથી કાઢી ?

પુરુષ—(બહીતો હોય તેમ) પ-પણ...માબાપ ! જરાક તો
મહેરબાની રાખો ! અમ્હે કંઈ તેવા છીએ ?

૨૦--નારે ! ત્હને તો રૂડો રૂપાળો બ્રાહ્મણ જાણીને રાજજીએ
એ દાનમાં દઈ દીધી હશે !

પુ૦--સાંભળો જરાઃ હું તો એક માછી છુંઃ ને ઇન્દરના આવારા
પાસે રહું છું...

૨૦--પણ ચોટા ! ત્હને ત્હારી જાત કોણ પૂછે છે ?

રાજસાળો--અત્યા સૂચક ! પણ, એ કહેતો હોય એમ એને
બધું કહેવા દેને ! એમ વચમાં વચમાં ન રોકઃ

બન્ને--જેવો આપસાહેબનો હુકમઃ બોલ અત્યા !

પુ૦--માબાપ ! હું તો જાળઃ ગલઃ ને એવાં એવાં સાધનોથી
માછલાં પકડું છું ને જેમ તેમ કરીને મ્હારા કુટુંબનો
નિર્વાહ ચલાવું છું.

રાજ૦--અત્યા ! ઘંઘો તો બહુ મજાનો શોધ્યો, હો !

પુ૦-- નિન્દે બીજા સહુ ભલે, પણ વંશ કેરું
જે કર્મ છે સહજ, તે તજવું કદિ નાઃ
જન્મે દયાળુ, મૃદુ શ્રોત્રિય હોય, તોયે,
દારણ કર્મ કરતો, પણ મારી યમે.

રાજા-પણ અમ્હારે એ બધું નથી સાંભળવું: તું ત્હારી વાત ચલાવને !

પુ-એક દિ' હું બેઠો બેઠો એક લાલ માછલીને વનારતો'તો, ત્યાં તેના પેટમાં કંઈક ઝબકારા મારતું મ્હેં દીઠું: બહાર કાઢીને જોઉં ત્યાં તો આ રતનજડી વીંટી ! અમ્હે ગરીબ માણસ એને શું કરીએ ? એટલે હું વેચવા નીકળ્યો બજારમાં: તે ખતાવતો'તો ત્યાં તો આપસાહેબે મ્હને પકડ્યો: ખસ, આટલું આ વીંટી વિશે હું જાણું છું. હવે તો માખાપ ! મ્હને મારો કે જીવાડો:

રાજા-અત્યા જનુક ! લાગે છે તો તેમજ: જોને ! આ ગંધાય છે ને આ ગોઝારોય વળી માછીજ લાગે છે. એટલે, એ કહે છે તેમ કદાચ બન્યું યે હોય: પણ એની તપાસ તો કરવી જ જોઈએ. ચાલ, એને રાજમહેલે જ લઇ જઇએ.

રક્ષકો-ચાલ, એય ગઠીયા ! આમ આગળ યા:

(જવા લાગે છે.)

રાજા-અત્યા સૂચક ! પણ ત્હમે બધા અંહી જ થોભો: હુશીઆર રહેજો હો ! હું ત્યાં રાજજી પાસે જઈ આવું. આ વીંટી કેમ મળી તે તેમને જણાવીને તેમની આજ્ઞા લઇ આવું.

બન્ને-પધારો ત્યારે સાહેબ ! મેળવો રાજજીની કૃપા.

(રાજસાજો જાય છે.)

પ્રથમ-અત્યા જનુક ! પણ ભાઈસાહેબને તો બહુ વાર થઇ ! હજીય ન આવ્યા !

બીજો-અરે ભાઈ ! એ તો રાજનાં કામ રહ્યાં ! રાજને મળવું એ તે કંઈ સહેલી વાત હશે ? એ તો તક મળે ત્યારે યાય !

પ્ર૦-અલ્યા પણ હવે તો મ્હારા હાથ બહુ જ ચળવળી રહ્યા છે હો ! (પુરૂષને બતાવીને) એમ થાય છે કે ક્યારે આને કુલનો હાર પહેરાવી દઉં ! ક્યારે એના રાઈરાઈ જેવડા દુકડા...

પુ૦-પ-પ-પણ...માબાપ ! મ્હારાં ઘેરીછોકરાં રજળશે. આમ સા'વ નાહકનો મારી નાખશે ? મ-મ-મ્હારો અપરાધ...

ખીજો-અપરાધ અપરાધ તો ઠીક...પણ દેખ છે અમ્હારા સ્વામીને ? જો પે...એ...લા ચાલ્યા આવે. દેખ છે ? હાથમાં રાજજીની આરાનો કાગળ છે. લમણું જ કાં તો ત્હને ગીધડાં ચૂંથી નાખશે...ને કા તો કૂતરાં ફાડી ખાશે.

રાજ૦-(પ્રવેશ કરીને) અલ્યા ! છોડી મુકો એ માણીને. મા...આ...જો સાચ્યાએલો તો ખરો. વીટી મળ્યાની વાત તો બરાબર મળતી જ આવે છે.

સૂચક-જેવી ભાઈસાહેબની આરા.

ખીજો-અલ્યા ! આજ તો ત્હું જન્મને ઘેર જન્મને પાછો આવ્યો.

(એમ કહીને પુરૂષને બધનમુક્ત કરે છે.)

પુ૦-(રાજસાળાને પગે પડીને) પણ ભાઈસા'બ ! હવે હું ખાઈશ શું ?

રાજ૦-રાજજી તો આજે ત્હારા પર બહુ જ ખુશ થયા છે. વીટીની કિંમત જેટલું ધન પણ ત્હને આપવાનું ફર-માવ્યું છે.

પુ૦-પા'ંડ ત્હમરો, માબાપ !

સૂ૦-અલ્યા ! ફાંસીને માચડેથી ઉતારીને હાથીને હેંદે એસાડી દીધો એનું જ નામ મહેરબાની.

જાનુક-સાહેબ ! મ્હને તો લાગે છે કે આ વીંટી રાજાજીને બહુ જ ગમતી હશે. નહિ તો આમ ધનામ આપે નહિ. રાજા-હા. વીંટી મનગમતી ખરી, પણ તેનાં બહુમૂલ્યાં રતોને લીધે નહિ. ખબર છે ત્હમને ? મહારાજનો સ્વભાવ કેવો ગંભીર છે ? આ વીંટી જોતાં વેંત જ મહારાજની ગંભીરતા બધી ઓસરી પડી. ને તેના સ્થાસું કયાંય સૂધી ટગરટગર જોઈ રહ્યા. હું તો ધારું છું કે તેને લીધે મહારાજને પોતાનું કોઈ પ્રિયજન સાંભરી આવ્યું હશે ! નહિ તો વળી, માછીડાને તે સરપાવ હોય ?

સુ-ત્યારે તો, આપની સેવા કાંઈ જેવી તેવી ન કહેવાય, સાહેબ !

જા-અરે ! સાચી સેવા તો આ માછીની કરી.

(અમ કહીને માછી તરફ ઇર્ષ્યાભરેલાં નેત્રે જોઈ રહે છે.)

પુ-હો, ત્યારે, બદારક ! આમાંથી અર્ધું હું આપને આપું છું; ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી થે માની લેજો, માખાપ !

જા-ખરાબર છે, દોસ્ત ! ત્હું ચે કદરદાન તો છે.

રાજા-અલ્યા ધીવર ! આજથી તો ત્હું આપણો જાને જિગર દોસ્ત થઈ ચુક્યો ! ચાલ ત્યારે, દોસ્ત ! આપણે કલાલની દુકાને જઈએ ને કાદમ્બરીની સાક્ષીએ આપણી દોસ્તી ઉજવીએ.

(સહુ જાય છે.)

—પ્રવેશક સમાપ્ત—

(આકાશયાનમાં સાનુમતી નામક અપ્સરા પ્રવેશ કરે છે.)

સાનુમતી—(સ્વગત) સન્તોના રનાનસંધ્યાના સમયે અપ્સ-
રાને ઓવારે રહેવાનો મ્હારો વારો મ્હેં પૂરો કર્યો: હવે
પેલા રાજર્ષિના વર્તમાન નજરે જોવા જઉં. મેનકાની
પુત્રી એ તો મ્હારી યે પુત્રી: શકુન્તલા તો મ્હારું અંગ-
જ: વળી મેનકાએ ય મ્હને તેના વિશે પૂર્વે જ કહી
રાખ્યું છે એટલે જઉં તો ખરી !

(આસપાસ નિહાળીને)

અરે ! પણ આ શું ? આજે વસન્તોત્સવ છે છતાં યે
ઉત્સવના ઉદ્ઘાસ અંહી કેમ નથી જણાતા ? રાજકુલમાં ઉત્સવ
સમારંભનાં ચિહ્નો કેમ નથી દેખાતાં ? આ સર્વ સૂનકાર કેમ
ભાસતું હશે, લગ્ના ? મ્હારી સમાધિસિદ્ધિથી હું ભૂત, વર્તમાન
અને ભવિષ્ય: ત્રણેય કાળ જાણવા સમર્થ તો છું. પણ મ્હારે
મ્હારી સખીની પ્રગ્છાને માન આપવું જોઈએ ને ? વારુ ત્યારે,
મ્હારી અદશ્યસિદ્ધિના બળે, આ માત્રજોતી પાસે જ ઉભી
રહું તો ? હં...એજ યોગ્ય છે; ત્યાં જ બધું જણાઈ આવશે.
(ઉતરે છે અને ઉભે છે.) (ત્યાં આત્રમંજરી જોતી જોતી એક
માલણ પ્રવેશ કરે છે. તેની પાછળ બીજી માલણ આવે છે.)

પહેલી—રાતી, લીલી, પીળી, ત્હું છે આત્મશ્રી આ વસન્તની;

આત્રમંજરી ! એ જોઈ, વધાવું ઋતુમંગલા ! ૧

બીજી—અહીં પરભૂતિકે ! આમ એકલી એકલી શું ફૂજે છે ?

પહેલી—આત્રમંજરી ભાળીને કાયલડી રસોન્મત્ત ન થાય,

મધુકરિકે ?

બીજી—(હર્ષથી તેની પાસે જઈને) તે, મધુમાસ શું બેસી

ચૂક્યો ?

પહેલી—હારતો વળી: હવે તો ત્હું યે ગૂંજ, મ્હાલ અને મ્હ-

ભરી હૃડ !

ખીજી-પણ સખિ ! પેલા મ્હોર જોને ! એમ ને એમ એ નહિ ચૂંટાય; અંચુડા પર ઉભી થઇશ ત્યારે જ એ તો ચૂંટાશે; ત્હારો ટેકો આપને, ખડેન ! મ્હારે કામદેવને પૂજવા છે.

પહેલી-આપું, પણ અર્ચનનાં ફળનો અર્ધ ભાગ મ્હારો ...

ખીજી-તે, એમાં વળી કહેવાનું ચે હોય ? આપણું જીવન તો એક જ છે ને ? છોને શરીર જૂઠ્ઠાં રહ્યાં ! (સખીનો ટેકો લઇને મંજરી ચૂંટે છે.) અહો ! અંકુર તો હજી અણવિક-સ્થાં જ છે ! છતાં ચે ડાંખળાઓ કેવી મ્હોકે છે ? વાહ ! શી મીટી ફારમ ? (મંજરીની અંતરિક્ષ ભરીને)

આજે ત્હને, નૂતન મંજરી આત્રની હો !

જેણે ધર્યું ધનુષ એ સ્મરને સમર્પું.

એનાં ત્હું પંચશરમાં બની સર્વશ્રેષ્ઠ,

લક્ષી જ પાન્થયુવતી સહુ વીંધી નાખ !

૨

(એમ કહીને આત્રમંજરી વડે વધાવે છે. ત્યાં કચ્ચુકો કોષપૂર્વક ધરી આવે છે.)

કંચુકી-અલી ! એ ય ભાનખળી ! આ શું માંડયું છે ? ખખર નથી કે મહારાજે વસન્તોત્સવ ઉજવવાની મના કરી છે ? ને છતાં ય, આ આત્રમંજરી કેમ ચૂંટે છે ?

ખન્ને-(ભયથી) ક્ષમા કરો, આર્ય ! અમ્હે અજ્ઞાણ્યાં હતા.

કંચુકી-તે, મહારાજની આજ્ઞા શું ત્હમે નથી સાંભળી ? એ રાજ્યાજ્ઞને તો વસન્તનાં વૃક્ષો અને વનનાં પંખીઓએ ય વધાવી લીધી છેઃ જુઓઃ—

ફૂટી ક્યારની આત્રમંજરી છતાં, આવ્યા પરાગો નથી,

ઊગ્યા અંકુર તો ય આ કુરવકો, ખીલ્યા હજી યે નથીઃ

વીતી શિશિર તો ય, કેકિલતણા કંઠો ય ખૂલ્યા નથીઃ

ધારું છું, શર અર્ધખેંચ્યું ભયથી પાછું જ ખેંચે સ્મર. ૩

ખન્ને-પણ એમાં સન્દેહ શો ? રાજર્ષિનો પ્રભાવ તો મહાન છે જ ને ?

પ્રથમ-આર્ય ! રાજસાળા પેલા મિત્રાવસુ છે ને ? એમણે અમ્હને રાણીજીની સેવા માટે કેટલાક દિવસ પૂર્વે તેડાવ્યાંતાં. આ પ્રમદવનને સંભાળવાનું કામ તો હમણા હમણાંમાં જ અમ્હને સોંપ્યું છે. અમ્હે તો નવાં સવાં જ કની ? એટલે આ વાતની ખબર અમ્હને ક્યાંથી હોય ?

કંચુકી-એમ છે ? તો જાઓ. હવે ફરીથી આમ ન કરતાં !

ખન્ને-પણ આર્ય ! આ તો વિચિત્ર જ લાગે છે. મહારાજે વસન્તોત્સવ ઉજવવાની મના કેમ કરી હશે, બલા ? અમ્હને કહેવામાં હરકત ન હોય તો કહેશો, જરા ?

સાનુ૦-(સ્વગત) કયો માનવી ઉત્સવપ્રિય ન હોય ? અને જતાં એ આ ઉત્સવ-વસન્તોત્સવ-ઉજવવાનો નિષેધ ? મહાન કારણ હશે !

કંચુકી-અધા એ તો જાણે છે. તો ત્હમને જ શા માટે ન કહું ? શકુન્તલાના નિરસ્કારની વાત ત્હમે હજી સૂધી શું નથી સાંભળી ?

ખન્ને-સાંભળી છે. રાજસાળાને મુખેથી વીંટી મળ્યા સૂધીની વાત.

કંચુકી-ત્યારે તો હવે થોડું જ કહેવાનું છે. દેવશ્રીએ પેલા વીંટી જોધ કની, ત્યારે તરત જ એમને શકુન્તલા સાથે લગ્ન કર્યાનું સાંભળ્યું. તેમને નિશ્ચય પણ થયો કે તેને નકારી તે ય મોહથી જ...હા...ત્યારથી જ, તે જ ક્ષણથી મહારાજ પશ્ચાન્નાપમાં પડી ગયા છે. અને તે ય કયાં સૂધી ?

ખીજે રમ્યથી, પૂર્વ જેમ નિત ના મંત્રીજનોને મળે,
શય્યામાં વલખી, અનિદ્ર નયને વીતાવતા રાત્રી એ;
રાણી સાથ વિવેક કાજ કરવી વાતો પડે જો કંદિ,
નામો ભૂલી જતાં, વિમૂઢ ખનના, લજ્જાથી ક્યાંયે લગી. ૪

સાનુ૦-(સ્વગત) વાહ ! વાહ ! એ તો મ્હને ગમ્યું !

કંચુકી-ને મહારાજના આમાંથી થયેલા અણુગમાને લીધે જ
ઉત્સવો ઉજવવાની મના કરવામાં આવી છે.

ખન્ને-યોગ્ય છે.

(નેપથ્યમાં)-પધારીયે, મહારાજ ! પધારીયે, કૃપાનાથ !

કંચુકી-(કાન દધને સાંભળે છે.) અરે ! મહારાજ પધારતા
લાગે છે ! જાઓ ઝટ, સહુ સહુને કામે લાગી જાઓ !

ખન્ને૦-જેવી આજ્ઞા: (માલણો જાય છે.)

(ત્યાં રાજ, વિદૂષક અને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે: રાજાએ
પશ્ચાત્તાપને યોગ્ય વેશ પહેર્યો હોય છે.)

કંચુકી-અહો ! વિશિષ્ટ આકૃતિઓ ગમે તે દશામાં પણ
રમણીય જ લાગે છે ! વિદ્વજ તો ય મહારાજ કેવા નયન-
મધુરા લાગે છે ?

ખીજાં ભૂષણ છોડી, વામ કરમાં સોનાકડું ધારતા,
નિઃશ્વાસે સુરખી બધી અધરની ઝાંખી પડી દીસતી;
ચિન્તાનગરણોથી રક્ત નયનો, તો યે સ્વદીપ્તિ થકી,
ઓખે ક્ષીણ થયા મહામણિ સમા, તેજે પ્રકાશે અતિ: પ

સાનુ૦-(રાજાને જોઈને) શકુન્તલાને આણે નકારી-તરછોડી-
તો ય આને કાળે તે વલખે છે તે યોગ્ય જ છે.

રાજા-(ધીમે ધીમે વિચાર કરતો કરતો આવે છે.)

જ્યારે જગાડયું મુજ વહાલી મૃગાક્ષીએ એ,
સૂતેલ આ હૃદય જગૃત ના થયું જ;

હાવાં, પીડા જ સહવા પરિતાપ કેરી,
દુર્ભાગી એ હૃદય જાગ્યું તજ સુષુપ્તિ ! ૬

સાનુ૦-ભાગ્ય ખીચારીનાં !

વિ૦-(આકું જોધને) આ તો ફરીથી શકુન્તલાવ્યાધિમાં
પડ્યા ! કોણ જાણે હવે કેમેય તે સારા થશે !

કં૦-દેવનો જય હો ! મહારાજ ! પ્રમદવન આજખું યે જોઈ
આવ્યો. ગમે તે વિહારવાટિકામાં ખીરાજયે !

રાજા-(પ્રતી૦ ને) વેત્રવતી ! ઉગ્ગરા ધણા થયા છે : એટલે
આજે હું ધર્મોસન પર નહિ બેસી શકું. અમાત્ય પિશુનને
મહારી વતી કહે કે પૌરકાર્ય જે જે તપાસી લીધું હોય તે
કાગળ પર લખીને મ્હને મોકલે :

પ્રતી૦-જેવી સ્વામીની આજ્ઞા : (જય છે.)

રાજા-(કંચુ૦ ને) ને વાતાયન ! તું યે હવે ત્હારે કામે
લાગી જા :

કં૦-જેવી મહારાજની આજ્ઞા : (જય છે.)

વિ૦-સારું થયું, મહારાજ ! આ બધી લખને આપે ઠીક
વિદાય કરી : હવે પ્રમદવનના આ રમણીય ભાગમાં વિહ-
રશે ? જીએને, મહારાજ ! નથી અંહી તડકો કે નથી
ટાઢ ! કેવી સરસ ભૂમિ છે ?

રાજા-વયસ્ય ! સાચ્યેજ, દુઃખો શું આ રીતે એકી સાથે જ
આવતાં હશે ? જો તો ખરો—

વિસરી પૂર્વ ગયો હું શકુન્તલા,
નિમિર એ ઉરથી સરી જ્યાં ગયું;
હૃદયભેદક ત્યાં કુસુમાયુધે,
શર ધર્યું ધનુષે વળી આત્રનું !

વિન્-થોભો ત્યારે આ લાલીયો ઘોકો જયો ? બાર શો છે એ કામદેવની વ્યાધિનો ? હમણાં જ એનો નાશ કરી નાખું, મહારાજ !

(એમ કહીને લાકડી વડે આંખાના મ્હોર પાડી નાખવા જાય છે.)

રાજા-(રસિમત) બહુ થયું હવે ! ત્હારું બ્રહ્મતેજ જોઈ લીધું... પણ, હવે સખા ! ચાલને આપણે ક્યાંક બેસીએ : મહારી પ્રિયતમાને કંઈક અંશે મળતી આવતી લતાઓને જોઈને મહારી આંખો દારું : કહે જોઉં, ક્યાં બેસીશું ?

વિન્-‘ ક્યાં બેસીશું ’ શું ? પેલી ચતુરિકાને આપે ક્યાં નથી ફરમાવ્યું કે ‘ હું અત્યારે માધવીમંડપમાં બેઠો હઉંશ. ’ આપે ચીતરેલી પેલી, શકુન્તલાની છખી યે ત્યાં જ લાવવાનું કહ્યું છે ને ? બૂલી ગયા કે શું ? મહારાજ !

રાજા-હં...સાંભર્યું હવે : ચાલ ત્યારે ત્યાં જ જઈએ : હૃદયની સાચી વિશ્રાન્તિ તો એ જ છે ! થા આગળ.

વિન્-પધારીયે આ રસ્તે, મહારાજ !

(બન્ને જાય છે. સાનુ એ પાછળ જાય છે.)

વાહ ! વાહ ! આ માધવીમંડપ તો જાણે આપણું સ્વાગત કરતો ન હોય ? જુઓ તો ખરા, મહારાજ ! કેવો એને શણગાર્યો છે ? આરસનાં તો આસન : જ્યાં જુઓ ત્યાં ફૂલોના મધમધતા ગુચ્છાઓ : વાહ ! શી એની શોભા ? અંદર પધારીયે, મહારાજ ! ખીરાજીયે !

(બન્ને અંદર જઈને બેસે છે.)

સાનુ-(સ્વગત) ત્યારે હું યે આ લતાની ઓથે જ રહીને મહારી સખીની છખીને નિહાળીશ. પછી તેને તેના પતિનો અનેકવિધ અનુરાગ નિવેદીશ.

(એમ કહીને સંતાપ છે.)

રાજા-હા...સ્મરે છે: હવે સ્મરે છે, સખા ! મ્હારી શકુન્તલાનો અધો યે પૂર્વવૃત્તાન્ત: ને એ મ્હેં ત્હને કહ્યો ય હતો: હા ! જ્યારે મ્હેં એને તરછોડી-જ્યારે મ્હેં એને જાકારો દીધો, ત્યારે માઢવ્ય ! ત્હું મ્હારી પાસે નહોતો : ને, એની પહેલાં યે ત્હેં કદિ એનું નામ સરખું યે મ્હારી પાસે લીધું ન હતું: તે, શું ત્હું ય તેને વિસરી ગયો હતો ?

વિન્હું-તે વિસરું કદિ ? પણ અધું કહી દીધા પછી આપે નહોતું કહ્યું, કે 'જેજે, હો ! આ તો હું સ્હેજ હસું છું. રખે સાચ્યું માની ખેસતો !' ને મ્હારી શુદ્ધિ રહી ભેંસના ભાઈ જેવી: એટલે આપે કહ્યું 'હું હસું છું': તો હું માની ખેઠો સાચ્યું. પણ, જવા દોને, મહારાજ ! લખ્યા લેખ તે કાણ ફેરવી શકે ?

સાનુન્હો-(સ્વગત) એમ જ, ખરાખર છે.

રાજા-(વિવાદપૂર્વક) હેં-હેં-સખા ! મ્હને નહિ ખચાવ ? નહિ ઉગાર ?

વિન્હું-અરે ! પણ આ શું ? ત્હમને આ શોભે ? શોક તો ખંવાને થાય: પણ સત્પુરુષો તો તે કળાવા યે ન દે: વાવાઝોડામાં તો ઝાડવાં ડોલે, મહારાજ ! પર્વતો નહિ:

રાજા-પણ શું કરું, મિત્ર ! મ્હારા તિરસ્કારથી પીડાતી મ્હારી પ્રિયાતી યે મ્હારા જેવી જ દશા હશે. માઢવ્ય ! સખા ! જ્યારે જ્યારે તે મ્હને સાંભરે છે, ત્યારે ત્યારે મ્હને આમ જ થઈ જાય છે ! રે ! રે ! મ્હારું કાણ ? ક્યાં જઈને મ્હારા હૃદયની વેદનાઓ ઠાલવું ? જ્યારે એ...

નકારી મ્હેં ત્યારે સ્વજનસદ્ જાવા ગઈ, અરે !

'ઉભી રહે' ખોલ્યો ત્યાં રીસથી ગુરુશો શિષ્ય ગુરુનો;

અરે ! ત્યારે દષ્ટિ મુજ કૂરશું બાળે નિતરતી

સખા ! જે ફેંકી તે, વિષમય શરોશી હજી દહે !

સાનુ૦-(સ્વગત) અહો ! આટલી બધી સ્વાર્થીવૃત્તિ ?

સાચો જ, એનો સન્તાપ એ જ મ્હારો સન્તાપ !

વિ૦-હં...પણ, મ્હને એક સંશય ક્યારનો ય થયા કરે છે:

તેને કોઈ આકાશચારી સત્વ લઈ ગયું હશે તો ?

રાજા-અરે ! પતિવ્રતાને અડી ચે કોણ શકે ? પણ, સાંભળ્યા

પ્રમાણે, મેનકા એની જનની થાયને, એટલે હું તો ધારું

હું કે તેની જ કોઈ સહચારી તેને લઇ ગઇ હશે !

સાનુ૦-(સ્વગત) એ જાગૃતિ-એ જ્ઞાન તો સ્વાભાવિક છે:

તેમાં આશ્ચર્ય શાનું ? આશ્ચર્ય તો એટલું જ કે સમ્મોહથી

પૂર્વે જુલી ગયા.

વિ૦-ત્યારે તો આપને તેનો સમાગમ, વખત વીતતાં,

જરૂર થશે.

રાજા-કેમ વાર ?

વિ૦-પોતાની પુત્રી પતિવિયોગનાં દુઃખે ઝૂરતી હોય તે માત-

પિતાથી કેમ જોવાય ?

રાજા-વયસ !

એ સ્વપ્ન કે વિભ્રમ કે શું માયા ?

કે પૂર્વનાં પુણ્ય બધાં ય જૂઠ્યાં ?

ગયું ! હવે પાછું કદિ ન આવે :

મનોરથો તીરપ્રપાત જેવા !

૯

વિ૦-એમ નહિ, મહારાજ ! આપની આ વૌંટી જ જુઓને !

તે ચે ગઇ જ હતીને ? એ તો જે થવાનું હોય છે તે

થયા વિના રહેતું જ નથી: દેખીતું છોને અશક્ય લાગે !

રાજા-(મુદ્રિકા રહ્યામું જોઇને) અરેરે ! બીચારી વૌંટી ! દુર્લભ

સ્થાન પામી તો ય ત્યાંથી વ્યુત થયેલી આપડી !

હે અંગુલીય ! અતિ અલ્પ ફળેથી નિશ્ચે !

ત્હારું ય પુણ્ય મુજશું દીસતું જ સ્વલ્પ;

પામી અરણ્યસમ લાલ નખે સુહન્તી

એ અંગુલિ રૂઢી છતાં, ચ્યુતિ પામી ત્યાંથી ! ૧૦

સાનુ૦—(સ્વગત) આપડી શાની ? પારકાના હાથમાં જમ પડી
હોત તો આપડી કહેવાત !

વિ૦—હે...પણ આ વીંટી તેમને પહેરાવતાં આપે પ્રસંગ
કયો શોધેલો ?

સાનુ૦—(સ્વગત) મ્હારી અને તેની જીજ્ઞાસા સરખી જ છે
ને શું ?

રાજા—સાંભળ ત્યારે : હું જ્યારે અંહી આવવા તૈયાર થયો ને,
ત્યારે મ્હારી પ્રિયતમાએ મ્હને ગળગળા થઈને પૂછ્યું,
'આર્યપુત્ર ! મ્હને આપના સમાચાર કયારે મોકલાવશે ?'

વિ૦—પછી ? પછી આપે શું કહ્યું ?

રાજા—પછી મ્હારી વીંટી મ્હેં તેને પહેરાવતાં કહ્યું કે:—

અક્રકેક વર્ણુ દિવસે દિવસે ગણુંતાં,

નામાક્ષરો સકળ જ્યાં ગણી ત્હું રહીશ;

આવ્યા હશે મુજ જનો તુજ પાસ, ત્યાં તો

અન્ત:પુરે લઇ જવા તુજને, પ્રિયા હો ! ૧૧

પણ હા ! હું કેવો કૂર ? કેવો દારણુ ? મોહમૂઢ થઈને
મ્હેં તેમ ન કર્યું ! મ્હેં મ્હારા જ શબ્દો ખોટા પાડ્યા !

સાનુ૦—(સ્વગત) વાહ ! કેવો રમણીય અવધિ ! પણ
વિધિએ એ નિષ્કળ કર્યો :

વિ૦—તે, વળી પાછી, એ પેલા માછીના લાલ મત્સ્યના
પેટમાં શી રીતે જમ પડી ?

રાજા—શચીતીર્થે એ સ્નાન કરવા ગઈતી ને, ત્યારે તેના
હાથમાંથી ગંગાજળમાં પડી ગઈ.

વિ૦-પરાપર : સહમજ્યો હવે.

સાનુ૦-(સ્વગત)...હં...સહમજ્ઞ : ત્યારે જ આ અધર્મભીરુ રાજાને શકુન્તલા સાથે પરણ્યાની શંકા થઈ હતી. નહિ તો વળી, આવો પ્રેમ તે કદિ અભિમાનની અપેક્ષા રાખે ?

રાજા-ત્યારે આ વીંટીને જ ઠપકો દઉં...

વિ૦-(સ્વગત) વાળું બગડતું લાગે છે. મહારાજ ગાંડા થતા લાગે છે.

રાજા-પડી જળે શે કર ચારુ કેરી, એ
તજ અરે ! સુન્દર કોમલાંગુલિ ?
ના, ના, એમ તો નહિ જ...

ખરે ! ન હોયે જડમાં ગુણસુતા !

પરંતુ મ્હેં યે નરછોડી શે પ્રિયા ?

૧૨

વિ૦-(સ્વગત) કોણ જાણે અહીંથી મહારો ક્યારે ચ છૂટ-
કારો થશે ? ભૂખ થું મ્હને અહીં ને અહીં જ ખાઈ
જશે ?

રાજા-પ્રિયે ! મ્હેં ત્હારો અકારણ ત્યાગ કર્યો ! હવે-હવે
તેનો પશ્ચાત્તાપ હૃદયને ખાળી નાખે છે. પ્રિયતમે !
જરાક તો દયા લાવ ! આ દુઃખીયાને હવે તો ત્હારાં
દર્શન દે !

(પડદાની એક તરફથી ચિત્રપાદી હાથમાં લઈને દાખલ થતાં)

ચતુરિકા-રાણીજીની આ છબી ! (એમ કહીને છબી બતાવે છે.)

વિ૦-વાહ ! મિત્ર ! વાહ ! ભાવદર્શન કેટલું સુન્દર છે ?
રમણીય આકૃતિઓથી તે કેવું ખીલી ઉઠ્યું છે ? જૂદાં
જૂદાં અંગો એવાં તો ઉંચા નીચાં ને એવાં તો સરસ
ચીતર્યા છે કે એક જોઈ ત્યાં ખીજું બૂલું ! મહારી તો
દષ્ટિ યે સ્થિર નથી રહેતી !

સાનુ૦-(સ્વગત) વાહ ! વાહ ! શી રાજર્ષિની નિપુણતા !

મહારી સખી જાણે મહારી સમીપ જ ન હોય !

રાજા-જે જે બૂલો દીસે ચિત્રે, તે તે સર્વે સુધારું હું;

તો યે પૂર્ણ રીતે એનું લાવણ્ય ઉતરે નહિ ! ૧૩

સાનુ૦-(સ્વગત) પશ્ચાત્તાપથી તીવ્ર થતી સ્નેહવેદનાને અને નિરભિમાનને આ વાણી યોગ્ય જ છે.

વિ૦-એ બધું તો હીક, પણ આમાં ત્રણ આકૃતિઓ દેખાય છે. ત્રણે રમણીય છે. તો આમાં શકુન્તલા કંઈ ?

સાનુ૦-(સ્વગત) આ મુલો તો છતી આંખે ય આંધળો જ લાગે છે ! આવાં રૂપને ય નથી ઓળખી શકતો ?

રાજા-તું કંઈ ધાર છ ?

વિ૦-આ વીખરી પડેલી વેણીવાળી, મોઢા પર પરસેવાનાં ડીપાંવાળી, સરી પડેલા હાથવાળી, પેલા, તરતમાં જ સૌંદર્યા લાગતા, નવ પદ્મવવાળા આશ્રવક્ષની એથે ઉભેલી ને કંઈક થાકેલી જણાતી આ આપની શકુન્તલા અને બીજી બે તેની સખીઓ. ખરું ?

રાજા-વાહ ! વાહ ! હું યે નિપુણ તો છે જ. જોને, અહીં મહારા તેના પરના લાવનું ચિત્તે ય સ્પષ્ટ દેખાય છે !

અંગુલિસ્વેદનો ડાઘ ચિત્રની આ કિનારીએ;

ને કપોલે દીસે રંગ આંસુથી ઉપસેલ તે. ૧૪

પણ ચતુરિકા ! આ ચિત્ર હજી અધુરું જ છે. જા જોઉં, પોંછી લઈ આવ. તેને પુરું કરું.

ચતુ૦-આર્ય માઢવ્ય ! હું આવું ત્યાં સૂધી આ ચિત્રને જરા ઝાલી રાખશો ?

રાજા-અરે ! લાવને, હું જ ઝાલી રાખું ! (રાજા ઝાલી રાખે છે.)

(ચતુ૦ જાય છે.)

રાજા-સાક્ષાત્ પ્રિયા સમીપ આવી, નકારી ત્યારે,

હાવાં ચહું પ્રણયથી છબીને ય તેની;

માર્ગે નદી જળભરી મળા, છોડી તેને,

જાણે સખા ! મૃગજળે મુજ પ્રેમ રોકું ! ૧૫

વિ૦-(સ્વગત) સાચ્યે જ, આ લાઘશ્રી હવે નદી ઉતરીને,

મૃગજળમાં પડ્યા લાગે છે ! (પ્રગટ) પણ મહારાજ !

હવે ચિત્રમાં બીજું શું શું ચીતરવાનું છે ?

સાનુ૦-(સ્વગત) મ્હારી સખીને મનગમતો પ્રદેશ ચીતરવાનો હશે !

રાજા-સાંભળા:—

કાઠી જ્યાં કંઈ હંસયુગ્મ પુલિને ખેલન્ત એ માલિની,

ચોપાસે હરિણોભરી હિમગિરિકેરી રુડી ટેકરી;

ને શાખા પર વલ્કલો લટકતાં એવું તર કાઢવું,

નીચે નેણહું વામ કૃષ્ણમૃગનાં શૃંગે ધસંતી મૃગી ! ૧૬

વિ૦-(સ્વગત) હું તો ધારું છું કે, આખખી યે ચિત્રપાટીને

એ લાંબી લાંબી દાઢીવાળા તાપસોનાં ટોળાંથી જ ભરી કાઢશે !

રાજા-ને વયસ્ય ! હજી એક બીજું યે રહી જાય છે. શકુ-

ન્તલાને મનગમતાં આલુષણો યે હજી ક્યાં પહે-
રાવ્યાં છે ?

વિ૦-તે, એ શું વળા ?

સાનુ૦-(સ્વગત) વનવાસને, કોમળતાને અને વિવેકને અનુ-

રૂપ આભરણો જ ચીતરવાનાં હશે.

રાજા-કાઠ્યું ન કર્યું ફૂલકું શિરીપનું,

વયસ્ય ! તન્તુથી કપોલ સ્પર્શતું;

શરત્ શશીનાં કિરણો સમી કુંજી,

સ્તનાન્તરે, માળ મૃણાલની નથી.

વિં-એ તો ઠીક, પણ બાધ ! આ શકુન્તલા, રાતાં કમળની કળા જેવી હથેળી મ્હેં આડી ધરીને, જાણે ગભરાઇ જતી હોય એમ કેમ ઉભી છે, બલા ? (ધારી ધારીને જુએ છે.) હં...રહમન્યો, એ તો કુસુમરસનો ચોર પેલો વાંઝણીનો ભમરો એના મોઢા પર ધસી આવે છે...

રાજા-અટકાવ-અટકાવ એ વંઠેલને ત્યારે :

વિં-તે, મહારાજ ! એ વંઠેલને આપ જ વારોને ! દુષ્ટોને દંડ દેવા આપ સમર્થ છો !

રાજા-ઠીક છે : કુસુમવેલડીના ઓ પ્રિય અતિથિ ! આની આસપાસ શાનો ધૂમ છ ? બીજે ક્યાંક જનને !

બેઠી અંહી ફૂલ પરે, અનુરક્ત વહાલી
ત્હારી, સતી મધુકરી તુજ વાટચ જોતી;
ના આખતી તુજ વિના, તૃષિના છતાં યે
પુષ્પોતાણું મધુ જરા પણ, ત્યાંજ જનને ! ૧૮

સાહુ- (સ્વગત) વાહ ! વાહ ! વાર્યો યે વિવેકથીજ.

વિં-તે, એમ ને એમ એ માની જશે, મહારાજ ? નકટાને નાકજ ક્યાં છે ? આપે વાર્યો છતાં યે ક્યાં ખસે છે ? જનમથી જ અવળો ને !

રાજા-એમ ત્યારે ? અલ્યા ! મ્હારી આરાનો અનાદર ? સાંભળી લે ત્યારે :

તાજ પુટી, વણુ અડી, તરૂં પળાશો,
જે મ્હેં પીધો સદય, સ્વાદુ રતોત્સવોમાં;
બિમ્બાધરે પ્રિયતાણાં અલિ ! સ્પર્શશે જો,
પૂરીશ હું કમળનાં દળઅન્ધને તો : ૧૯

વિં-આવી સખ સજ સાંભળીને તો એ ફાટી જ પડશે :
(હસીને, સ્વગત) મહારાજની ડાગળી તો ચસ્કી છે, પણ

હું ય તેમની સાથે રહીને તેમના જ જેવો થઈ ગયો ?
(પ્રગટ) પણ, મહારાજ ! આ તો ચિત્ર છે ! અહીં ક્યાં
સાચી શકુન્તલા કે ક્યાં સાચો ભ્રમર છે ?

રાજા-સાચ્યેજ ? ત્યારે શું આ ચિત્ર છે ?

સાનુ૦-(સ્વગત) અરેરે ! મ્હને યે હમણાં જ ખખર પડે છે
કે આ ચિત્ર છે. નહિ તો હું યે મ્હારું બાન બૂલી ગઈ'તી:
ત્યારે આ કેમ ન બૂલે ? એ બાપડાએ તો અનુભવ્યું ય
છે ને ?

રાજા-પણ વયસ્ય ! તું તે આવા દુષ્ટ સ્વભાવનો ક્યાંથી થયો ?
સાક્ષાત હોય ત્યમ તન્મય ચિત્તથી કેં
જ્યાં પામતો હું સુખ દર્શનનું રસીલું,
ત્યાં આપીને સ્મરણ ત્હેં વળી ચિત્રકેરું
કાન્તા કરી મુજ, અરે ! જડ ચિત્ર જેવી ! ૨૦
(એમ કહીને રડે છે,)

સાનુ૦-(સ્વગત) વિરહનો આ માર્ગ તો કોઈ અનોખોજ
છે ! ઘડી ઘડીમાં એ કેવો બદલાતો આવે છે ?

રાજા-રે ! રે ! વયસ્ય ! અત્યારે તો મ્હારા પર દુઃખના ડુંગર
જ તૂટી પડ્યા છે ! કોણ જાણે, ક્યારે ય એનો અન્ત
આવશે ?

ઉજગરાથી ના થાતો એનો સ્વપ્ને સમાગમ;
ને આંસુડાં થવા ના દે એનાં ચિત્રે ય દર્શનઃ ૨૧

સાનુ૦-(સ્વગત) આ પશ્ચાત્તાપે તો શકુન્તલાના તિરસ્કારનું
દુઃખ ઘોષી નાખ્યું:

(દાખલ થતાં)

અતુ૦-જય જય, સ્વામી ! ચિત્રપેટી લઈને હું આવતી'તી
ને, ત્યાં તો—

રાજા-ત્યાં શું થયું વળી ?

ચતુ૦-ત્યાં માર્ગમાં તરલિકા અને દેવી વસુમતી મળ્યાં. દેવીએ કહ્યું, 'લાવ, એને આર્યપુત્ર પાસે હું જ લઇ જઇશ.' અને મહારાજ ! એમ કહીને મહારા હાથમાંથી એ ચિત્ર પેટી બલાત્કારે ઝૂંટવી લીધી :

(વ૦-નશીબદાર, કે એના હાથમાંથી તું હેમએમ છૂટી !

ચતુ૦-હાસ્તો ! એ તો દેવીની સાડી ઝાડમાં ભરાઈ ગઈ : ને તરલિકા એને કાઢવામાં રહી, એટલાંમાં જ હું નહાસી છૂટી :

રાજા-ત્યારે તો દેવી હમણાં જ આવશે, વયસ્ય ! એમને હું બહુ માન આપું છું ને, એટલે એમનું અભિમાન વધી ગયું છે. તે, આ ચિત્રને જરા સાચવ તો !

વિ૦-સાથે સાથે, પોતાને ય સાચવવાનું કહી દોને ! (ચિત્ર લે છે : ઉઠે છે) રજા લઉં છું, મહારાજ ! હવે જ્યારે આપ અન્તઃપુરના આ કાલદ્રુટમાંથી છૂટો ત્યારે મહને મેઘપ્રતિ-ચ્છન્દ મહેલમાં ફાકલ મારજો :

(એમ કહીને ઉતાવળે પગલે જાય છે.)

સાનુ૦-(સ્વગત) હૃદય પરોવાયું છે બીજામાં : ને જતાં ય પહેલીનું માન પણ જળવે છે ! છોને, હેત આંધું થઇ ગયું હોય !

(હાથમાં પત્ર લઇને પ્રવેશ કરતાં)

પ્રતી૦-જય જય ! સ્વામી !

રાજા-વેત્રવતી ! દેવીને જોયાં રસ્તામાં ?

પ્રતી૦-હા. પણ મહારા હાથમાં પત્ર જોઇને દેવી આત્મા ગયાં.

રાજા-કાર્યકુશળ તો ખરાં. રાજકાર્યોમાં વિઘ્નો નથી નાખતાં.

પ્રતી૦-દેવ ! અમાત્યે વિમુક્તિપૂર્વક કહાવ્યું છે કે રાજ્યકોષનું કામ કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી નાગરિકોનું માત્ર

એક જ કામ તપાસી શકાયું છે. અને તે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કાગળ પર લખીને મોકલ્યું છે.

રાજા—ક્યાં છે એ કાગળ ? લાવ જોડે ?

(પ્રતીઃ કાગળ આપે છે.)

રાજા—(વાંચીને) શું કરવું ? સમુદ્રો ખેડીને વેપાર કરનારા ધનપતિ શેઠ નૌકા ડૂબવાથી ડૂબી ગયા: નિ:સન્તાન ખીચારા ! અમાત્ય લખે છે કે કાયદા પ્રમાણે એ સંચય હવે રાજ્ય લઈ શકે છે. રે ! રે ! નિ:સન્તાનતા એ દુ:ખ જ છે ! હં...પણ, એ બહુ ધનવાન હોવાથી એમને પત્નીઓ એ ઘણી હશે. જરા તપાસ તો કરો કે એમાંથી કોઈને ય કંઈ આશા જોવું છે ?

પ્રતીઃ—ખરાખર ખજાર તો નથી. મહારાજ ! પણ સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે અયોધ્યાના કોઈ શેઠની પુત્રી તેમની સ્ત્રી થાય: તેને હમણાં જ પુંસવનસંસ્કાર થયો છે.

રાજા—ત્યારે તો જા: અમાત્યને કહે કે એ ગર્ભ જ એના પિતાના ધનનો ખરો હકદાર ગણાય:

પ્રતીઃ—જેવી સ્વામીની આજ્ઞા: (જવા લાગે છે.)

રાજા—અંહી આવ તો જરા, વેત્રવતી !

પ્રતીઃ—આવું, મહારાજ !

રાજા—સન્તાન હોય કે ન હોય: પણ તેથી શું ?

પ્રજાને પડશે ખોટ, જે જે સ્નેહાળ બન્ધુની,

ન્યાયમાર્ગે થશે તે તે દુષ્યન્ત; ઘોષ એ કરો. ૨૨

પ્રતીઃ—હમણાં જ જાહેર કરાવી દઉં. (જાય છે. ફરી પ્રવેશ કરીને) મહારાજની આજ્ઞાને તો પ્રજાએ વખતસર આવેલા વર-સાદની માફક વધાવી લીધી.

રાજા—(નિ:શ્વાસ મૂકીને) અરેરે ! આમ જ નિ:સન્તાન અને નિરાધાર કુટુંબોનો મૂલ પુરુષ જતાં, કુલની લક્ષ્મી ખીજાઓ

પાસે જઈ પડે છે. મહારા જે અન્ત પછી, પુરુકલની શ્રીની
જે આવી જ દશા થશેને ? અરેરે !

પ્રતી૦—શાન્તં પાપમ્ ! મહારાજ ! આપના શત્રુની જે
તેવી દશા ન થાય !

રાજા—સ્હામું ચાલીને શ્રેય આવતું, તેનો ય મ્હેં તિરસ્કાર
કર્યો. ધિક્કાર હજો, મુજ પર !

સાનુ૦—(સ્વગત) સાચ્યે જ ! મહારી સખીને સ્મરીને જ
આણે પોતાના આત્માને ધિક્કાર્યો !

રાજા—રોપી ય આત્મા, મુજ ધર્મપત્ની
તજી, નકારી મુજ વંશવૃદ્ધિ;
સુયોગ્ય કાલે જ્યમ પૃથ્વી વાવી,
તેઆર દેવા ફળ થઈ, તજી ત્યાં. ૨૩

સાનુ૦—(સ્વગત) વંશ વધશે ને વિસ્તરશે ત્હારો, રાજા !
ચતુ૦—(જનાન્તિકે) અલી ! આ શેઠનો વૃત્તાન્ત સાંભળીને
તો, મહારાજનો ઉદ્વેગ જમણો થયો. મેઘપ્રતિચ્છન્દેથી
પેલા માહવ્યને તો બોલાવી આવ,

પ્રતી૦—જઈ છું ત્યારે.

(જાય છે.)

રાજા—અરે રે ! દુષ્યન્તના પિતૃઓની તો બહુ જ કફોડી
દશા હશે ! કારણ કે:—

‘ આના પછી અમ કુલે, શ્રુતિશાસ્ત્ર રીતે,
શ્રાદ્ધાદિ કાણુ કરશે અમ ? ’ એમ ધારી;
જે અર્ધ્યુ તર્પણુ વિશે જળ, મ્હેં અપુત્રે,
ધોતાં દગો વધતું તે, મુજ પિતૃ પીએ ! ૨૪

(એમ કહીને મૂર્છાવશ થાય છે.)

ચતુ૦—ધીરજ ધરીયે, મહારાજ ! ધીરજ ધરીયે, પૃથ્વીપતિ !

સાનુ૦—(સ્વગત) હાયરે ! આ તો દીવો ઝળહળેછે, છતાં યે કેવળ પડદો જ આડો આવી ગયેલો હોવાથી આને અંધારૂં જ લાગે છે, ત્યારે હું જ એને ચિન્તામુક્ત કરું તો ? પણ કંઈ નહિ...શકુન્તલાને આશ્વાસન આપનાં, મહેન્દ્ર જનનીનાં મુખેથી જ મહેં સાલવ્યું છે કે યશભાગના ઉત્સુક દેવો પોતે જ એમ કરશે. દુષ્યન્ત પોતાની ધર્મપત્નીને અભિનન્દન આપી સ્વીકારી લે, એવી યુક્તિ અમરો પોતે જ તરતમાં રચવાના છે...તો, એ યોગ્ય કાલની રાહ જોઉં તો ?...હું...એ જ ઠીક થશે. માટે હમણાં તો ચાલ. મદારી પ્રિય સખી પાસે જઉં, ને તેને આ વૃત્તાન્ત કહીને આશ્વાસન આપું.

(એમ કહીને અન્તરીક્ષમાં ઉડી જાય છે.)

(નેપથ્યમાં)

મરું છું...મર્યો રે...

રાજા—(મુઠ્ઠા તથા હાથે, કાન દહન) અરે ! આ કારમાં ચીસ તો માલવ્યની જ લાગે છે ! અલ્યા ! કોણ છે અહીં ?

પ્રતી૦—(પ્રવેશ કરીને સત્રમપૂર્વક) બચાવીયે . બચાવીયે ! કૃપાનાથ ! આપના મિત્રને. બાપડો પ્રાણસંકટમાં આવી પડ્યો છે.

રાજા—એ બાપડા પર વળી કોણ ધસી આવ્યું !

પ્રતી૦—કોઈ અદસ્ય સત્વ તેના પર ચઢી આવ્યું છે, મદારાજ ! મેધપ્રતિચ્છન્દના છેક ઉપલા ભાગ પર બાપડાને ઉપાડી ગયું છે !

રાજા—એમ બને જ નહિ કદિઃ મદારાં મહેલમાં તે સત્ત્વો વળી કેવાં ? કે પછી,

દિને દિને જે મુજ બૂલ થાયે,
પ્રમાદથી જાણી શકું ન તે યે;

તો કોણ શું શું કરતું પ્રજામાં,

જાણી શકું કેમ હું સર્વ તે તે ?

૨૫

(નેપથ્યમાં)

દોડો રે...દોડો...વયસ્ય ! મરું છું...રે...અચાવો...

રાજા-(ઉતાવળે ચાલતાં ચાલતાં) જહીતો નહિ ! જહીતો નહિ !

સખા !

(નેપથ્યમાં)

શું ' જહીતો નહિ ! જહીતો નહિ ! ' ? જુઓને, આ કોક મહારી કોક મરડીને શેરડીની જેમ ત્રણ ત્રણ કટકા કરી નાખે છે...ઓય...ઓ...ય...રે...

રાજા-(આરાપારા બેઠકને) ધનુષ ! ધનુષ કયાં છે મહારું ?

યવની-(હાથમાં ધનુષ લઈને પ્રવેશતાં) આ રથ, મહારાજ !

ધનુષ અને હસ્તરક્ષા !

(રાજા ધનુષજાણ લે છે.)

(નેપથ્યમાં)

તાજું પીવા રુધિર હું તુજ કંઠકેરું,

મારું લવાં, ફેફડતું પશુ જેમ સિલ;

જે નિત્ય બાણ શરણાગતકાળ ધારે,

દુખ્યન્ત એ શરણ છો ! તુજ આગ ધાયે ! ૨૬

રાજા-શું મહારું જ નામ દીધું ? ઉભો રહે ! ચંડાળ ! રાક્ષસ !

ઉભો રહે ! લમણાં જ લહેને લતો નલતે કરી નાખું.

(ધનુષ ચડાવીને) વેત્રવતી ! ચાલ, પગથીયા તરફ.

પ્રતીઃ-આ તરફ પધારીયે દેવ ! (બંને સત્પર જાય છે.)

રાજા-(આમવાસ બેઠકને) અરે ! અંહી તો કોઈ એ નથી !

(નેપથ્યમાં)

ધાજે રે ! ધાજે, મહારાજ ! હું તો આપને જોઉં છું, પણ આપ મહેને જોતા નથી; હવે તો બીલાડીએ પકડેલા ઉદરની માફક મહારી એ જીવવાની આશા ધૂળધાણી થઇ ગઇ ! !

રાજા-હો રહે ! અધ્યા અદસ્યસિદ્ધિનો ફાંકો રાખનાર ! હું
ત્વને ન જોઈ શકું તો કંઈ નહિ ! પણ મ્હારું આ શસ્ત્ર
ત્વને જુએ છે ! જો, આ જાણુ સાધું છું કે હમણાંજ એ
હણશે તુજને વધ્ય ! રક્ષશે રક્ષ્ય વિપ્રને;

હંસ જયમ જળે મળ્યું ફૂધ પી જળાને તજે ! ૨૭
(જાણુ તારે છે ત્યાં તો વિદ્વં ને છાગે દર્દને માતલિ આવે છે)

માતલિ-હા...હા...આયુષ્મન્ !

મન્દે ક્યાં છે ત્વમ લક્ષ્ય દૈત્યો.

તો જાણુ આ દૈત્યભણીજ તારો :

દૃપાભર્યા લોચન સૌમ્ય હોયે

સ્નેહીભણી : ના કદિ શસ્ત્ર કારી :

૨૮

રાજા-(અસ્ત્ર પાડું ખેંચી લઈને) અરે ! માતલિ ! તું ક્યાથી ?
ભલે આવ્યો મહેન્દ્રસારથિ !

વિદ્વં-(પ્રવેશીને) વાદ ! વયસ્વ ! વાદ ! ધન્ય છે ત્વમને !
યશ્વત્યુની જેમ મ્હને મારનારને તો ત્વમે અભિનન્દન
આપો છો ! વાદ ! વાદ !

માતલિ-(હસીને) સાંભળો. આયુષ્મન્ ! ભગવાન્ મહેન્દ્ર
મ્હને આપની પાસે મોકલ્યો છે.

રાજા-ભગવાન્ મહેન્દ્ર ? શા માટે ?

માતલિ-કાલનેમિના કુલને દુર્જય નામનો એક દાનવગણ છે..

રાજા-હં...ભગવાન્ નારદ પાસેથી એ પૂર્વે સાંભળ્યું હતું...
તે તેનું શું ?

માતલિ-શુભી શકે ન તમ મિત્ર મહેન્દ્ર એને,

તેથી નિમે રણશિરે ત્વમને વધાર્યું;

જો, ભાનુ યે હણી શકે નહિ રાત્રીકેરં

ગાહું હણે નિમિર એ પલમાં જ ઈન્દુ.

૨૯

તો તેને જીતવા માટે શસ્ત્રસજ્જ થઇને હમણાંજ પધારીયે મહારી સાથે: ભગવાન મહેન્દ્રનો રથ પણ મહેં આણ્યો છે. રાજા-ભગવાન મહેન્દ્ર તો આથી મહને ઘણું માન આપે છે. ઉપકાર થયો તેમનો: પણ, માતલિ! કહે તો ખરો! આ બાપડા માઠવ્યને હેરાન કેમ કરતો'તો?

માતલિ-કહું, આયુષ્મન! ગમે તે કારણ હોય, પણ આપનું ચિત્ત મહને વ્યગ્ર દેખાયું. એટલે આપને ઉત્તેજિત કરવા માટે મહેં આમ કર્યું, કારણ કે:—

છંછેડતાં જરી, ફણી ધરી રીસ, કાપે,
ને અગ્નિ યે ભભૂકતો જરી ફંકતામાં;
થાતાં જરાક ઉરક્ષોભ, મનુષ્ય કેરો
આત્મપ્રભાવ બહુધા પ્રગટી ઉઠતો! ૩૦

રાજા-(જનનાન્તિકે) વયસ્ય! મહારાથી અમરપતિની આજ્ઞાનો અનાદર થઈ શકે તેમ નથી. માટે અમાસ પિશુનની પાસે તું જા: આ સર્વ તેને જણાવીને, મહારી વતી કહેજે કે:—

હાવાં તારી જ બુદ્ધિથી પ્રજાને પરિપાલજે;
સાધેલું આ ધનુ, આજે રોકાયું અન્ય કાર્યમાં! ૩૧

વિ૦-જેવી આપની આજ્ઞા: (કહીને જાય છે.)

મા૦--ત્યારે હવે, રથારૂ થશો, આયુષ્મન?

(રાજા રથપર ચઢવાનું નિરૂપે છે.)

(સર્વે જાય છે.)

: અંક છઠ્ઠો સમાપ્ત. :

અંક સાતમો

(આકાર.માર્ગ : રથારૂઢ રાજા અને સારથિ પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા-માતલિ ! લગવાનુ મહેન્દ્રનું કાર્ય તો મહેં કર્યું : પણ તેમાં મદારો આટલો બધો સત્કાર તે હોય ? શો સત્કાર ? અહો ! શું સન્માન ! સાચે જ, સત્કારના પ્રમાણમાં તો મહેં કંઈ કર્યું જ નથી.

મા.-(હસીને) આયુષ્મન ! આપ બંને પરસ્પર અસંતુષ્ટ જ જણાયો છો. કારણ કે:—

અનિ આદર પાસ ઇન્દ્રના,
ઉપકારો ત્દમ સ્વલ્પ માનતા;
ગણતા ત્દમ શૌર્યવિરમયે,
નિજદીધાં બહુમાન તુચ્છ એ.

૧

રાજા-પણ, એમ નહિ, માતલિ ! વિદાય આપતી વખતે એ આટલો બધો સત્કાર કરશે એ તો કલ્પનામાં ય ન હતું. જો તો ખરો ! અમરો સર્વે બીરાળ્યા હતા ત્યારે, પોતાની સાથે અર્ધા આસન પર મદને બેસાડીને

આશાભર્યો ત્યાં જ હતો જયન્ત,
તેને નિહાળી રિમતથી મહેન્દ્રે;
અર્પી હરિચન્દન ચિહ્નવાળી,
મન્દારમાલા મુજ કંઠ મધ્યે:

૨

મા. —આયુષ્માનને અમરેશ્વર જે આપે તે થોડું જ છે:
કારણ કે:—

એ વ્યક્તિએ સુખપિપાસુ મહેન્દ્ર કેરા
એ સ્વર્ગને અસુરકંઠકળોણું કીધું;
પૂર્વે કર્યું નરસિંહે નખ તીક્ષ્ણથી એ,
હાવાં ત્હમે કુટિલ સાયકથી કર્યું એ. ૩

રાજા-એ પ્રતાપ તો ભગવાન, શતક્રતુનો !
દાસો કરે વિજય દુષ્કર કાર્યમાં જો,
સ્વામીપ્રતાપ થકી એ સહુઃ એમ જાણો;
સ્થાપે ન ભાનુ રથ આગળ તો જરાયે,
અન્ધાર શું અરુણ ફેડી શકે કદાપિ ? ૪

માવ-ખરાખર છે. (ઘાડુ અન્તર વટાવીને) જુઓ ! જુઓ !
આયુષ્મન ! ત્હમ યશનું સૌભાગ્ય તો છેક ગગનના ગોખ
સુધી પહોંચ્યું છે ! જુઓ તો ખરા !

રંગાદિશેષે સુરસુન્દરીના,
વસ્ત્રાંવિશે કલ્પવ્રતાતણાં આ;
વિચારીને ગેયસ્તુતિવિશે જ,
ચરિત્ર દેવો તમ દિવ્ય ગૂંથે ! ૫

રાજા-એ તો દીકઃ પણ માતલિ ! પહેલાં જ્યારે આપણે
સ્વર્ગને માર્ગે ચઢવાને, ત્યારે અસુરદળને સંદારવાની
હોશમાં ને હોંશમાં જ, મ્હં માર્ગે યે ખરાખર જોયો નહિઃ
આપણે અત્યારે કયા વાયુમંડળમાં વિચરીએ છીએ, ભગ્ના ?

માવ- જે ધારતો ત્રિપથગા રમતી અનંતે,
નક્ષત્રને નિયમતો નિજ વાયુરૂપે;
ખીજે પદે હરિતણાં, શુભ જ્યોતિવાળો,
કે'વાય આ પરિવહ નૃપ ! વાયુમાર્ગ. ૬

રાજા-ત્યારે જ, માતલિ ! મ્હારે રોમેરોમ આનન્દ ઉઠે છેઃ
હં...ત્યારે જ મ્હારો અન્તરાત્મા આટલો બધો પ્રસન્ન

થાય છે. (રથને જોઈને) અરે ! પણ આ તો આપણે
મેઘમાર્ગમાં આવી પહોંચ્યા !

માઁ—અરાબર છે : પણ એ કેમ જાણ્યું આપે ?

રાજા—અરવિવર મલોથી ચાતકો : આ ઉડન્તા,
રથહય ઝખકંતા વીજળીના પ્રકાશે;
જલકણુભીની નેમિઃ સર્વ એ તો ખતાવે,
જલધર ધનમાર્ગે આપણે આવી પહોંચ્યા ! ૭

માઁ—ને, આયુષ્મન્ ! દવે તો ક્ષણુમા જ આપ ભૂમંડળમાં
પહોંચી જશો.

રાજા—મનુષ્યલોક કેવો અહભુત દેખાય છે ? આપણે વેગથી
નીચે ઉતરીએ છીએ એટલે કેવો એ રમણીય દેખાય છે ?
જો તો ખરો !

શૈલશૃંગ ઉચાં થતાં વસુમતી દીસન્ત નીચે જતી,
દેખાયે તરુપક્ષવો, પ્રગટતાં શાખા વણેરી થડે;
દેખાતી જળહીન, તે જળભરી દેખાય સ્રોતસ્વિની,
જાણે કો' મુજ પાસ ભૂમિ ઉચકી હોયે અંહી લાવતું ! ૮

માઁ—ધન્ય છે, આયુષ્મન્ ! આપની નિરીક્ષણ શક્તિને !
(બહુમાનપૂર્વક) વાહ ! વાહ ! વસુન્ધરા કેવી રમણીય—
કેવી ભવ્ય દેખાય છે ?

રાજા—પણ, માતાલિ ! પેલો કયાં પર્વત દર્શો ભત્રા ? સોનાના
રસની રેલ રેલાવતો, સંખ્યાના મેઘદુર્ગ સમેાવડો ? જાણે
પૂર્વપશ્ચિમ સમુદ્રમાં ન્હાતો હોય નહિ !

માઁ—એ તો હેમકૂટ પર્વત છે, આયુષ્મન્ ! તપસ્વીઓનાં
તપની સંસિદ્ધિ કરનારો એ ગિરિરાજ કિંપુરુષખંડમાં
આવેલો છે. જુઓ—

સ્વયંભૂના મરીચિ ને થયા તેના પ્રજાપતિ:
તે સપત્ની તપે આંહી, દેવદૈત્યતણા પિતા: ૯

રાજા-ત્યારે તો, માતલિ ! ભગવાનનાં દર્શન કરીને જ જમ્બએ
તો ? શ્રેયને કાણ અવગણે ?

મા-એ તો સરસ: (ઉતરવાનું નિરમે છે.)

રાજા-(સવિસ્મય)

શબ્દો જરાયે રથચક્ર ના કરે,
ગતિ વિશે ધૂળ ન ઊડતી દીસે:
સ્પર્શે ન ભૂમિ: રથ તેથી રોકતાં,
દીસે ઉતાર્યો નહિ: ઊતર્યો છતાં ! ૧૦

મા-અસ: અવતીપતિમાં અને અમરપતિમાં એટલો જ તફાવત:

રાજા-માતલિ ! ભત્રા મારીચ ઋષિનો આશ્રમ કયા આવ્યો ?

મા-(હાથથી બતાવીને)

વદ્મીકે તનુ ફળ્યું કેં, ઉરસુધી પોંટાઈ છે કાચળા.
કંઠે જીર્ણવ્રતાસમૂહ થકી જે અત્યન્ત પીડાયલા:
વ્યાધ્યા અંસવિશે જટાન્નૃતમદો માળા શકુન્તે કર્યાં,
એવા નિશ્ચલ સ્થાણુશા મુનિ પદજો પૂર્વાભિમુખે રહ્યા ! ૧૧

રાજા-નમસ્તે ! કષ્ટપસ્ત્રીજી !

મા-(રથનાં વેગ ધીમા કરતાં) અને, આ આપણે પ્રજાપતિના
આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા: પે...એ...લો મન્દાર છે ને,
આયુષ્મન ! તેને અદિતિએ ઉડેર્યો છે.

રાજા-અરે, વાદ ! આ સ્થળ તો સ્વર્ગથીયે સુંદર છે ને શું ?
કેવી અદ્ભુત શાન્તિ વરસી રહી છે ? જાણે અમૃતથી
જ ન્હાતા હોમએ નહિ !

મા-(રથ ધાસાવીને) ત્યારે, આયુષ્મન ! ઉતરીયે અંહી.

રાજા-(ઉતરીને) અને, માતલિ ! તું શું કરીશ ?

માં-જુઓને, આયુષ્મન્ ! રથ મ્હે થોભાવ્યો છે. હું યે અંહી જ ઉતરું છું. (ઉતરીને) જુઓ ! જુઓ ! આયુષ્મન્ ! (ફરીને) પેલી ઋષિઓની તપોવનભૂમિ દેખાય છે : તેને જુઓ તો ખરા !

રાજા-આશ્ચર્ય ! કેવી સુંદર છે એ ભૂમિ, માતલી !
પ્રાણો કલ્પતરૂતણાં ય વનમાં પોષી સદા વાયુથી,
સોનાપદ્મની રેણુરંગી જળથી ધર્મોભિષેક ક્રિયા;
ધારે રતનશિલાશું-ધ્યાન ડગતાના અપ્સરાથી ય જે,
જેને કાજ તપે તપો મુનિ બીજા, તેમાં વસી આ તપે ! ૧૨
માં-સાચ્યેજ ! મ્હોટરાંઓની પ્રાર્થના તો ગગનગામી જ હોય !
(ફરીને આકાશ તરફ) અરે, વૃદ્ધ શકલ્ય ! ભગવાન્ મારીચ ત્યાં બીરાજે છે કે ?...હું ? શું કહ્યું ? દાક્ષયણીએ પતિ-વ્રતા ધર્મ પૂછ્યો એટલે તેને ને બીજી ઋષિપત્નીઓને તે સંભળાવે છે ?...હું ? શું એમજ કહ્યું ને ?

રાજા-(સાંભળીને) ત્યારે માતલિ ! એમને વિરોધ ન કરીએ તો ?

માં-પે.એ.લા અશોક પાસે આપના જરા બીરાજશો ?...
એટલામાં હું ભગવાન્ ઇન્દ્રશુરને આપના આગમનના ખબર આપી આવું.

રાજા-હા, ખેઠો છું, જઈ આવ ત્યારે.

માં-રજા લઉં છું ત્યારે, આયુષ્મન્ ! (માતલિ જાય છે.)

રાજા-(હાથ ફરકવાનું નિઃસીને)

મનોરથ ફળે ક્યાંથી ? કાં દરત ! ફરકે વૃથા ?

પૂર્વે જે તરછોડયું તે એય દુઃખે ફરી જતું. ૧૩

(નેપથ્યમાં)

અલ્યા ! પણ તોફાન કાં કર ? ગયોને પાછો ત્હારી જાત પર ? વાડ તેવા જ વેલા ?

રાજા-(સાંભળીને) અરે ! પણ આ કેને વઢતાં હશે, ભલા ? અંહી તો બધા સાત્ત્વિક જ રહે છે : તેમાં વળા અવિ-
નયી કોણ જાગ્યું હશે ? (રાખ્દની દિશામાં જોઈને) અરે !
આ તો પેલી બે તપસ્વિનીઓ પેલા બાલકને વારતી
જણાય છે ! કેવું સરસ છે એ બાલક ? પ્રભાવમાં તો
જરાય બાલક નથી લાગતું ! વળા

સિંહીની સ્હોડથી ધાવ્યા-ન ધાવ્યા સિંહબાલને

યાળ ચૂંથી, કીડા કાળે ખેંચે છે બલથી અરે ! ૧૪

(ત્યાં તો હપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તપન અને બાલક પ્રવેશ કરે છે.)
બાળક-અલ્યા એ...ય હાવજડા ! ફાડ ત્હારું ડાયું : અન્હારે
ત્હારા દાંત ગણવા છે !

પહેલી-અલ્યા ! પણ આપણાં બાળકો જેવાં આ વનચરોને
હેરાન કાં કર ? બહુ ફાટયો લાગે છે ! ભલે ઋષિઓએ
ત્હને સર્વદમન નામ આપ્યું ! ત્હારામાં તો નામ એવા
જ ગુણ છે !

રાજા-આ બાલક તરફ મ્હને ઔરસ પુત્ર જેટલું હેત કેમ
આવતું હશે, ભલા ? મ્હારી અપુત્રતાને લીધે તો એ
નહિ હોય ?

બીજી-પણ માનતો કેમ નથી ? અલ્યા ! મૂકી દેને એને !
નથી ગણકારતો કે ? જો આ આવી સિંહણુ : એ પહોં-
ચશે ત્હને.

બાળક-(હસીને) હા...હા...તે એમ જ્હી જતા હયું,
ખરું ને ?

(એમ કહીને ચોતાનો નીચલો હાઠ બતાવે છે.)

રાજા-(સ્વગત) ઉત્કૃષ્ઠ તેજનું બીજ મ્હને આ બાલ ભાસતો ;
ચીનગારી સ્વરૂપે શું, અગ્નિ ઇન્ધન માગતો ? ૧૫

પ૦-પણ, આપુ ! છાડી દેને એને ! લે, ત્હને ખીજું રમકડું આપું.

આ૦-લાવ : ક્યાં છે જોડ ?

(હાથ લાખો દે છે.)

રાજા-(સ્વગત) અરે વાહ ! આના હાથમાં ચક્રવર્તીનાં લક્ષણો યે છે ને શું ?

મનોર વસ્તુ ગ્રહવા ધસંત આ

જાળે ગુંથી અંગુલીયુક્તશો કર;

ઉષાતણી નૂતન લાલિમા થકી

સંગે દીસંત શું પદ્મ ખીલ્યું કે ?

૧૬

ખીજી-પણ, સુવ્રતા ! એ નહિ માને એમ ને એમ. જોને, મહારી પર્ણકુટિમાં ઋષિકુમાર માર્કણ્ડેયનો ચીતરેલો માટીનો મોર પડ્યો છે. તે આને લારી આપને, જ્હેન !

પ૦-લાવું ત્યારે. જરૂરી નહિ તો...

(કહીને જાય છે.)

આ૦-તે, એ નહિ આવે ત્યાં સુધી અમ્હે આનાથી જ રમીશું !

રાજા-(સ્વગત) એ જરૂરી છે તો ય મ્હને તેના તરફ કેટલું બધું હેત આવે છે ?

દેખાય દન્તકળિઓ અમથાં સ્મિતેથી,

ને કાલી કાલી અધુરી, મધુરી ય ખોલી;

ખાળે ધર્યાં શિશુ તણી કંઈ ગાત્રધૂળે,

અંગે થતા મલિન તે જન ધન્ય નિશ્ચે !

૧૭

તાપસી-હાય રે ! પણ આ તો મ્હને ગણ્યકારતો યે નથી.

(આસપાસ જોઈને) અરે ! કોઈ ઋષિકુમાર છે કે ?

અથા ! આમ આવોને, કોઈ ! (રાજાને જોઈને) બાઈ !

ત્હમે જરા આવશો ? જુઓને, આ તો આને છોડતોય નથી. ત્હમે છોડાવશો જરા ?

રાજા-(આવીને સરિમત) અરે ! ઓ મહર્ષિ પુત્ર !

કયમ આશ્રમવિરુદ્ધ વૃત્તિને.

ધરતો ત્હું તુજ જન્મથી જ રે ?

સુખી જન્તુ કયમ ત્હું ય દૂલવે ?

જયમ કૃષ્ણકૃષ્ણીયાત ચન્દન ?

૧૮

તાં-પણ, ભદ્રમુખ ! આ ઋષિકુમાર નથી.

રાજા-એ તો તેના આકાર ને આચાર જ કહી આપે છે. પણ, આ સ્થાન એવું રહ્યું એટલે અમ્હારે આમ ધારતું પડ્યું ! (ચિતવેના હોય તેમ બાલક પાસે જાય છે. ને તેને સ્પર્શ કરીને)

આટલે જ આ અંકુર કોકતું યે,

જેને ગાત્ર પામે સુખ આતું મ્હારાં;

તો શી દશે નિર્વૃત્તિ વન્યને તે,

જેના ઉછંગે ઉછર્યો દશે આ ?

૧૯

તાં-(બન્નેને નંદન) આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! !

રાજા-કેમ ભક્ષા ? આશ્ચર્ય વળી શાનું ?

તાં-આપની અને આપની આકૃતિ મળતી આવે છે, એટલે સ્તો ! વળી જુઓને ! આપ અજ્ઞાયા છો તો યે આપને એ કંઈ બોલે છે ? કેવો ડાહ્યોડમરો થઈ ગયો છે ?

રાજા-(બાળકને રમાડીને) ત્યારે જો આ ઋષિકુમાર ન હોય તો કહેશો જરા, એ કયા કુલમાં જન્મ્યો છે ?

તાં-પુરુકુલમાં.

રાજા-(સ્વગત) પુરુકુલમાં ? ત્યારે તો અમ્હારા બન્નેનું

કલ્પ પણ એક જ છે ને શું ?...હં...સ્વમન્યો. ત્યારે જ
આ બાધને અમ્હારી આકૃતિમાં સમાનતા લાગતી હશે...
પણ પૌરવાનું અન્તિમ વન તો આ છે ને ? કે

પૂર્વે નિવાસ કરતા મહી રક્ષવાને,
રૂડાં અતિ રસભર્યાં ભવનો વિશે તે;
ને તે પછી, વન વિશે યતિધર્મ પાળે,
ત્યારે થતાં તરુમૂલો નિજના નિવાસ ! ૨૦

(પ્રગટ) પણ મૃત્યુલોકનાં માનવીઓ, અહીં પોતાની
મેળે શી રીતે આવી શકે ?

તા૦—અરાબર છે. આ તો દેવગુરુનું તપોવન છે. મર્ત્યોથી તો
અહીં આવી શકાય જ નહિ. પણ, આ બાલકની માતા
આપસરા છે ને, એટલે એનો જન્મ અહીં થયો !

રાજા—(આહું જોઈને, સ્વગત) સાચ્યે જ, આ યે આશા ઉપ-
જાવે તેવું જ છે. (પ્રગટ) ત્યારે કહેશો, એ કયા રાજ-
પિતાં ધર્મપત્ની થાય ?

તા૦—અરે ! પોતાની ધર્મપત્નીનો અકારણુ ત્યાગ કરનાર
એવા પાપીઆનું નામ લેવાનું ય કેને મન થાય ?

રાજા—(સ્વગત) આ કયા યે મ્હને જ મળતી આવે છે ને
શું ?...ત્યારે આ બાળકની માતાનું નામ તો પૂછી
જોઈ ?...પણ જવા દે ને ! પરસ્ત્રીનું નામ પૂછવાનું
આપણને શું કામ ? એ આર્યોને ન છાજે !

સુપ્રતા—(માટીનો મોર લઈને દાખલ થતાં) ક્યાં ગયો ?
અહ્યા સર્વદમન ! લે ! આ શકુન્તલાવણ્યને જો !

બા૦—(ચમકીને જોતાં) ક્યાં ? ક્યાં છે મ્હારી માડી, હેં ?

બન્ને—હાથો ૨ ! હાથો ! શબ્દો મળતા આવવાથી કેવો
હાથો ? માડીએલો નહિ તો !

ખીજ તાપસી-પણ, ખેટા ! મહેં શકુન્તલાનું ક્યારે કહ્યું ?
મહેં તો ત્હને આ માટીના મોરનું લાવણ્ય જોવાનું કહ્યું.

રાજા-(સ્વગત) ત્યારે, આની માતાનું નામ શું શકુન્તલા ?
હા,...પણ એક જ નામવાળાં બહુ મનુષ્યો ક્યાં નથી
હોતાં ? આ રીતે એકલું નામ તો મૃગજળની માફક
ખેદ કરાવે છે.

ખાં-પણ, માડી ! આ મોર તો મ્હને બહુ ગમે છે, હો !
કેવો મજાનો છે ?

(સ્મકડું લે છે.)

પહેલી-હાય રે ! પણ આનું રક્ષામાદળીયું ક્યાં ગયું ? આના
કાંડા પર તો એ નથી દેખાતું !

રાજા-ખેદ ન કરો ! જુઓ, તે આ રહ્યું. એ તો એ, પેલા
સિંહના અચ્ચાને રમાડતો'તો ને, તેવામાં પડી ગયું.
(લઈ લેવા જાય છે.)

બન્ને-અરો મા ! અરો મા ! એને મૂકી દો !...અરે ! પણ
આણે તો એ લપ્પ લીધું ? (છાતી પર હાથ રાખીને પર-
સ્પર જોઈ રહે છે.)

રાજા-પણ, મ્હને અટકાવતા'તા કેમ ? કહો તો ખરા !

પહેલી-સાંભળો, મહારાજ ! એ ઔષધિનું નામ અપરા-
જિતા છેઃ જ્યારે આનો જાતકર્મસંસ્કાર થયોને, ત્યારે
લગવાન મારીએ એ આપેલઃ તેનો પ્રભાવ એવો છે કે,
એ જમીન પર પડી ગયું હોય, ત્યારે આનાં માખાપ
અને આના પોતાના સિવાય, ચોથું કોઈ તેને લપ્પ શકે નહિઃ
રાજા-અને-અને કોઈ લપ્પ લે તો ?...

પહેલી-તો એ સર્પ બનીને તેને ડસે.

રાજા-ત્યારે તો આપે તેમ થતાં નજરોનજર જોયું ચે હશે !

બન્ને-હા...રે ! મહારાજ ! કેટલી ય વાર...

રાજા-(સ્વગતઃ સહર્ષ) ત્યારે તો મ્હારો મનોરથ ફળ્યો આજે !
(બાળકને ભેટ છે.)

બીજી-પણ, સુમતા ! ચાલને ! આપણે આ ખબર નિયમ-
નિમમ્મ શકુન્તલાને આપી આવીએ: (બન્ને જાય છે.)

બાબા-છોડી દોને મ્હને ! મ્હારે મ્હારી બા પાસે જવું છે !

રાજા-અરે ! હવે તે એમ જવાય ? દીકરા ! આપણે બન્ને
સાથે જઈશું: પછી આપજે ને ત્હારી બાને વધાઈ !

બાબા-‘ દીકરા ’ ‘ દીકરા ’ કેને કર છે ? ત્હું કાંઈ મ્હારે
બાપ નથી થઈ આવ્યો ! મ્હારા બાપુ તો દુખ્યન્ત છે !

રાજા-આ નકાર પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે, બેટા !

(ત્યાં એકવેણીધારી શકુન્તલા પ્રવેશ કરે છે.)

શકુન્તલા-સર્વદમનની ઔષધિ જમીન પર પડી: ઉપડી: ને છતાં
યે એમ ની એમ જ રહી: એ સાંભળ્યું તો ય મ્હારા નાથ
આવ્યા હશે એમ તો આશા જ નથી !...કે પછી હોય
તે ખરું ! સાનુભતીએ કહ્યું તું તે કદાચ સાચું યે પડે !

રાજા-(શકુન્તલાને જોઈને) એ જ-એ જ એ મહાદેવી ! એ જ
મ્હારી શકુન્તલા !

કંઈ સ્યામલ વસ્ત્ર ધારીને,
તપશીક્ષી, ધરી એક વેણી એ;
મુજ નિજુરના વિયોગનું,
પ્રત લાંબું સહતી વિશુદ્ધ એ: ૨૧

શકુન્તલા-(પશ્ચાત્તાપથી શીક્ષા લાગતા રાજાને જોઈને) નારે ! જીવ !
આ તો આર્યપુત્ર નથી જ !...પણ, ત્યારે આ કાણુ હશે ?
મ્હારા મંગલરક્ષાબંધા દીકરાને પોતાનાં અંગે વડે આ
કાણુ અલડાવતું હશે ?

બાબા-(માતા પાસે દોડી જઈને) માડી ! આ જોને ! આ કોઈ
લામડો મ્હને ‘ દીકરો ’ ‘ દીકરો ’ કહીને વળગી પડે છે !

રાજા-પ્રિયે ! મ્હેં ત્હને રીસ કરી તરછોડી...પણ...પરિણામ
રુકું આવ્યું: ત્હને હું બૂલી ગયો હતો તો આજે ફરીથી
આવ્યો શકું છું.

શકું--(સ્વગત) ધીરજ ધર ! મનડાં ! ધીરજ ધર ! રૂઠું
મટી આજે દૈવ રીઝ્યું છે ! આ તો આર્યપુત્ર જ છે !
રાજા-પ્રિયે !

જાગ્યે સ્મૃતિ, સુમુખિ ! દૂર થતાં વિમોહ,
મહારી સમીપ તું ઉભી પ્રિય ! ધન્ય ભાગ્ય !
જામ્યેા સુયોગ દીસતો ગ્રહણાન્ત થાતાં,
રૂઠો નિશાકર અને નિજ રોહિણીનો. ૨૨

શકું--જય હો ! આર્યપુ...

(આટલું બોલી ગળગળી થઈ અટકી જાય છે.)

રાજા-સુન્દરી !

જીત્યું મહે ' જય હો ! ' એવા બાળપરંપ્રદા ય શબ્દથી;
કાંકે શીકું છતાં જોયું બિમ્બોષ્ટકું મુખ. ૨૩

બા--આ કોણ છે ? હેં માડી ?

શકું--મ્હને શું પુછ છે ? બાપુ ! તારા સહભાગ્યને જ પૂછને !
રાજા--(શકુંતલાને પગે પડીને) દેવી !

ભૂલી આજ જન્મે અભાવ ઉરથી, દેવી ! નકાર્યાંતણો,
ના જાણું ક્યમ ત્યાહરે હું કપરા સમ્મોહધેયો બન્યો ?

સત્કાર્યોમહી વૃત્તિ આવી બહુધા, મોહાન્ધકારે થતી,
ફેંકી દે કૂલમાળને ગણી ફણી, અન્ધાશિરે જો પડી ! ૨૪

શકું--ઉઠો ! આર્યપુત્ર ! ઉઠો ! એમાં આપનો અપરાધ શો ?

આપ તો દયાળુ છો ! છતાં યે તે દિ' મહારી કોષ પૂર્વની
કરણી નહીં નહિ તો, વળી, આપનું દયાભર્યું હૃદય કદિ
કંઈણ થાય ખરું ? ઉઠો નાથ ! (રાજા ઉભો થાય છે.)

પણ, નાથ ! આપ તો અભાગણીને વિસરી ગયા હતા !
પુનઃ હું શી રીતે સાંભરી ?

રાજા--કહીશ, પ્રિયા ! મહારા વિષાદનું શલ્ય કાઢી નાખ્યા પછી.

જે આંસું અધર ઝંખવતું દીસતું,
તે મોહથી સુતનું ! મહે હવું જે ઉવેખ્યું,

તે, જન્મવાંકી તુજ પાંપણમાં રહેલું
લૂછી, વિષાદ મુજ આજ બધો વિસાડું. રપ
(એ પ્રમાણે કરે છે.)

શકુન્- (નામમુદ્રા બેઠને) આર્યપુત્ર ! આજ પેલી વીંટી !

રાજા-હા, એજ આ : તેનો ઉપકાર કંઈ જેવો તેવો નથી,
પ્રિયે ! તેનાં દર્શને તો મ્હને ત્હારું સ્મરણ થયું.

શકુન્-એ ગોઝારીનો ઉપકાર જ્ઞાનો વળી ? નાથ ! ખરે
ટાંકણે તો આઘસાહેબનાં દર્શને ય દુર્લભ થઈ પડ્યાંતાં !

રાજા-પણ, હવે તો એ ઋણનું ઋપાન્તર પણ થઈ ગયું છે.
હવે ભલે એ ત્હારી કરવેલડીએ કુસુમ જેવી શોભે ! ઋણ
ફરે ત્યારે તો લતા યે ફૂલો ધારણ કરે !

શકુન્-ના રે નાથ ! મ્હને તો એનો વિશ્વાસ સરખો યે નથી.
આપજ પહેરો તેને !

(ત્યાં માતલિ આવે છે.)

માઁ-આજે તો સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો ને શું ? આયુષ્માનને
આજે ધર્મપત્નીનો સમાગમ થયો ! દીકરાનું મ્હોં જોવાનું
સુખ મળ્યું !

રાજા-મ્હારા મીઠા મનોરથ બધા ય આજે ફળ્યા છે, માતલિ !
પણ, ભગવાન મહેન્દ્રને હજી આ વાતની ખબર નહિ
હોય, ખરુંતે ?

માઁ- (હસીને) ઐશ્વર્યવન્તાઓને અજ્ઞાણ્યું શું હોય ? પણ,
પધારીયે, આયુષ્મન્ ! ભગવાન મારીય આપને દર્શન દે છે.

રાજા-ચાલ ત્યારે, શકુન્તલા ! પુત્રને લઈ લે. આપણે ત્રણે
ભગવાનનાં દર્શન સાથે જ કરીએ !

શકુન્-ના રે નાથ ! વડીલોની પાસે આર્યપુત્રની સાથે જતાં હું
તો શરમાઉં !

રાજા-અબ્યુદયકાળે તો શરમ પણ છોડવી જોઈએ. ચાલ,
હવે, બહેલી !

(સર્વે જાય છે.)

(એક જ આસન પર બેઠેલાં મારીચ અને અદિતિ પ્રવેશ કરે છે.)

મારીચ-(રાજાને આવતો જોઈને) દાક્ષાયણિ !

જે અગ્રણી રણ વિશે તુજ પુત્ર કેરો,
દુષ્યન્ત એ પૃથિવી પાલનહાર પેલો !
જેનાં શરો સમીપ છે ઉપયોગબ્દોણું,
એ વજ્ર ભૂષણ અન્યું અમરેશ કેરું. ૨૬

અદિતિ-અનુભાવની આકૃતિ તો એવી જ પ્રભાવવાળી છે.

માo-આયુષ્મન ! જુઓ ! જુઓ ! અમરકુલનાં આ માતા-
પિતા આપને વાત્સલ્યવરસતી નજરે નિહાળી રહ્યાં છે !

રાજા-માતલિ ! શું આ

જોડું દક્ષમરીચિજનમ્યું, વળી જે બ્રહ્માથી એકાન્તર,
જેને દાદશ સૂર્યજ્યોતિતણું યે કે'તા મુનિ કારણ;
જેણે જન્મ દીધો ત્રિલોકપતિ જે, તે યશભાગેશને,
જન્મ્યા જે થકી આત્મભૂઃ પર છતાં લોકાર્થ વિષ્ણુ શું તે ? ૨૭
માo-જી, હા.

રાજા-(પાસે જઈને) ઇન્દ્રનો અનુયાયી દુષ્યન્ત આપ બન્નેને
પ્રણામ છે.

મારીચ-ચિરંજીવી હો ! બેટા ! પૃથ્વીનું પાલન કરજે !

અદિતિ-અજીત અતિરથી થજે, બેટા !

શકુંo-પુત્રસહિત મહારી યે ચરણવન્દના સ્વીકારશે.

મારીચ-બેટા !

ઇન્દ્રશો તુજ આ ભર્તા, જયન્તસમ પુત્ર આ;
શયીશી બનજે બેટા ! બીજી આશીષ યોગ્ય ના ! ૨૮

અદિતિ-ને મહારી લાડીલી ! મહારો યે આશીર્વાદ છે કે ત્હારા
પતિની ત્હું માનીતી થજેઃ ને આ ત્હારો પુત્ર પણ માતૃ-
લકુલનો ને પિતૃકુલનો ઉગ્મળણહાર થજે ! બેસો, બેટા !

(પ્રજાપતિની આગળ બધા બેસે છે.)

મારીચ-(અકકેકને બતાવીને)

ધન્યા શકુંતલા સાધ્વી, આવડું આ : અને ત્દમે;

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વિદિ કેરી ત્રિપુટિશાં દીસો મ્હને. ૨૯

રાજા-ભગવાનનો અનુગ્રહ કેટલો મહાન ! કેવો અપૂર્વ એ અનુગ્રહ ? પહેલાં પૂર્યાં મનના મનોરથ અને પછી આખ્યાં દર્શન !

પહેલાં ઉગે પુષ્પ : પછી થતું ફળ,

પહેલાં થતાં વાદળ : તે પછી જળ;

આવી દીસે કારણ કાર્યની રીતિ :

પહેલાં જ સમ્પત્તિ તમ પ્રસાદથી ! ૩૦

માતલિ-વિધાતાઓનો અનુગ્રહ તો આ કહેવાય ! ફૂલ પછી ફળ તો બધે ય આવે !

રાજા-ભગવન ! આપની આ આરાધારિણીને હું ગાંધર્વ વિધિથી પરણ્યો. કેટલાક સમય પછી તેના બન્ધુઓ તેને મ્હારી પાસે લાવ્યા. પણ મ્હારી સ્મૃતિ શિથિલ થઈ ગઈ હોવાથી, મ્હેં તેને નકારી. ને એ રીતે આપના સગોત્રી પૂજ્યપાદ કણ્વદેવનો મહાન અપરાધી બન્યો. પછી વળી, જ્યારે આ વીંટી મ્હેં જોઈ, ત્યારે પાછું આ કણ્વસુતાની સાથે લગ્ન કર્યાનું સાંભર્યું. પણ એ બધું ય, અત્યારે તો મ્હને સ્વપ્ન જેવું જ લાગે છે.

સમક્ષ દીઠે ગજ ના જણાય,

ચાલ્યો જતાં સંશય કૈંક થામ;

થતી નિહાળી પગલાં પ્રતીતિ,

મ્હારા ય એવા મનના વિકારો ! ૩૧

મારીચ-બહુ થયું, ખેટા ! નાહકનો ત્હારા આત્મા પર આળ કાં ચઢાવ ? એ તો ત્હને સંમોહ થયો હતો. સાંભળ બધું :

રાજા-ફરમાવીયે : હું એકાગ્ર છું.

મારીચ-જ્યારે અપ્સરાને ઓવારેથી, આ તરછોડાયેલી અને ખિન્ન શકુન્તલાને દાક્ષાયણી પાસે મેનકા લાવી, ત્યારે જ મ્હેં તો સમાધિથી જાણી લીધું હતું કે દુર્વાસાના શાપથી સંબ્રમ પામીને જ, રાજર્ષિએ પોતાની તપસ્વિની

સહધર્મચારિણીનો ત્યાગ કયો છે. અને એ સંબ્રમને આ મુદ્રિકાનાં દર્શને ટાળ્યો. તેમાં ત્હારો શો અપરાધ, બેટા ?

રાજા-(શ્વાસ લઇને) ત્યારે તો હું આજથી લોકનિન્દાથી મુક્ત થયો !

શકુન્ત-(સ્વગત) એટલું ચે મ્હારું સહભાગ્ય કે આર્યપુત્રે મ્હારો અકારણ ત્યાગ નહોતો કર્યો. છતાં ચે એ શાપનું સ્મરણ મ્હને કેમ નહિ થતું હોય, બલા ?...હં...પણ, એ શાપ મળ્યો ત્યારે હું વિરહથી શ્વન્નહૃદય હૃષ્ણ તો ? અને એટલે જ એ મ્હને નહિ સ્મરતો હોય તો ? ...હં...પણ હવે તો, બધું ચ સહમગ્નય છે. એમને વીંટી ખતાવવાનું પણ સખ્યાઓએ તેથી જ કહ્યું હશે. !

મારીચ-(શકુન્તલાને)...ને બેટા ! એ તો હવે પત્યું ! ભૂત-કાલને સ્મર્યે ચ પાપ છે, બહેન ! ત્હારી વાંછના તો હવે ફળીને ? હવે ત્હારા પતિ પર રોષ ન કરતી : દીકરી ! જે સાંભળ:—

શાપે નકારી પુજને સ્મૃતિબ્રષ્ટ નાથે,

લાખ્યે ફરી સ્મૃતિ, વસી પુજ નાથચિત્તે :

છાયા ઝીલે મલિન દર્પણ ના કદાપિ,

થાતાં વિશુદ્ધ પ્રતિબિમ્બ ઝીલે ત્વરાથી.

૩૨

રાજા-સત્ય છે, ભગવન્ !

મારીચ-ને, બેટા ! જેને ત્હેં હેતે અલિનન્દ્રો'તો તે આ શકુન્ત-લાનો પુત્ર છે. તેનો જાતકર્મસંસ્કાર અમ્હે ત્રિધિપૂર્વક કર્યો છે.

રાજા-સાચી મ્હારી કુલવૃદ્ધિ એ જ છે, ભગવન્ !

મારીચ-અને નિશ્ચય માનજો, રાજન્ ! ભવિષ્યમાં એ ચક્ર-વર્તી થવાનો !

રથોની નિર્વિઘ્ન, સ્થિર ગતિ થકી, અપ્રતિરથી,

તરી સાતે સિન્ધુ દ્વિપસહિત એ ભૂમિ જીતશે;

અંહી સૌ જીવોને બલથી દમતો સર્પદમન,

ફરીથી કે'વાશે ભરત કરતો ભૂમિભરણ: ૩૩

રાજા-ભગવાન્ મારીએ જેના પર સંસ્કાર કર્યા હોય તેમાં ઉણુપ શી રહે ?

અદિતિ-ભગવન્ ! આ શકુન્તલાના મનના મનોરથ કબ્યાની ખબર તેના પિતા કણ્વદેવને આપવા કોઇને પાકવોને ?

પુત્રીવત્સલ મેનકા તો ફરતાં ફરતાં અંહી જ આવી ચઢી છે; શકુન્- (સ્વગત) મ્હારો મનોરથ તો ભગવતીએ જ કહી દીધો: મારીએ-પણ, એમને તો એમના તપપ્રભાવથી સહુ પ્રત્યક્ષજ છે. રાજા-ત્યારે જ એ મુનિવરનો કોપ મ્હારા પર ન ઉતર્યો !

મારીએ-તો ય આ વધામણી તો એમને મોકલાવી જ દઇએ: અત્યા ! કાણુ છે અંહી ?

શિષ્ય-(પ્રવેશ કરીને) હું છું ભગવન્ !

મારીએ-ગાલવ ! હમણાં જ હું મહર્ષિ કણ્વની પાસે જાને ! ત્યાં જઇને મ્હારા વતી તેમને નિવેદજે કે, 'પુત્રવતી શકુન્તલાના શાપનો અન્ત આવ્યો છે. દુષ્યન્તને અભિજ્ઞાન થયું છે ને તેણે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે.' જા, જોડું, આપ ! વહેલો થા:

શિષ્ય-જેવી ભગવાન્ની આજ્ઞા: (નય છે.)

મારીએ-ને બેટા ! તું જે હવે ત્હારી પત્ની અને પુત્રસહિત, ત્હારા મિત્ર ધન્વિના રથમાં બેસીને, ત્હારી રાજ્યધાનીમાં જા: જા, આપ ! મ્હારા આશીર્વાદ છે !

રાજા-જેવી આજ્ઞા, ભગવન્ !

મારીએ-પણ, બેટા ! હજી-હજી જે કૈંક માગી લે: ત્હારં હું શું શું પ્રિય કરું ?

રાજા-આથી ચઢડિયાતું તે વળી, ભગવન્ ! બીજું કયું પ્રિય હોય ? તેમ છતાં ય ભગવન્ ! અનુગ્રહ કરવા ઇચ્છતા જ હો, તો આ કરો:—

પ્રવર્તજો લોકહિતાર્થ પાર્થિવ,
શાસ્ત્રચ, યાત્રી, કવિકાજ ભારતી;
શંભુ, સ્વયંભૂ વળી સર્વ શક્તિમાન્,
મહને પુનર્જન્મથી મુક્તિ આપજો !
(સર્વે નય છે.)

: આપની સાઇબ્રેરીને શોભાવે તેવાં ઉત્તમ પુસ્તકો

દિગ્વેદની વાતો (રામનારાયણ પાંદક)	૧—૪—૮
વીરની વાતો ભા. ૧-૨-૩ દેવદત્ત.	૨—૮—૦
હીરોઅરને પંચ અને પીળ વાતો	૧—૮—૦
બહુભૂત યોગિની	૧—૮—૦
ચિત્રાગદા અને વિરાગ અભિષેક	૧—૮—૦
તામ્રખા ભા. ૧ કો. સચિત્ર	૧—૮—૦
તામ્રખા મંડળ બીજાં	૧—૮—૦
કોળવેલના બીજામંડળો લાખ્યપદ્ય	૧—૮—૦
અકથર આરમ્ભનો વિનેદી વાતોભાગ	૧—૪—૦
જહાંગીર નરજહાન (કવિ ન્હાનાભાઈ ૫૧)	૨—૪—૦
સારદી વોરાગતાની વાતો	૧—૮—૦
રાજ્યેથી ભા. ૧-૨ દેવદત્ત	૧—૮—૦
બોરડી સંગ્રહ ભા. ૧ કો. પાંડ	૧—૮—૦

ગુજરાતી સાહિત્યના ઠાઠપણ પુસ્તકોને માટે સંખ્યા—

એન.સી. :
જોશીભાઈભાઈડેડ.
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ
વિદ્યાથી લખત

આર આર. શેડની કું
પુસ્તકલેસ એન્ડ પબ્લીશર્સ,
પ્રીન્સ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

એન.સી. :
પુસ્તકલેસ એન્ડ પબ્લીશર્સ,
મુંબઈ.
એમ. સી. કોલારી

